

Cztery wielkie wydarzenia tegoroczne:

- JUBILEUSZ ROKU ODKUPIENIA
- 600-LECIE OBECNOŚCI CUDOWNEGO OBRAZU MATKI BOŻEJ NA JASNEJ GÓRZE
- DRUGA PIELGRZYMKA OJCA ŚW. JANA PAWŁA II DO OJCZYZNY
- 300-LECIE VICTORII WIEDEŃSKIEJ

stworzyły szczególne zagęszczenie obecności myśli chrześcijańskiej i czynu chrześcijańskiego w naszym życiu. Aby sprostać tym okolicznościom, poszerzyliśmy formułę tegorocznych Dni i poprowadzić je chcemy pod skupiającym możliwie najpełniej bogactwami myśli i czynów hasłem:

DUCHOWE TWIERDZE POLAKÓW

Zapraszamy wszystkich do uczestnictwa w nabożeństwach, wykładach, spektaklach i koncertach według poniższego programu:

4 września 1983 r.

Msza św. z homilią ks. Biskupa Tadeusza Błaszkiewicza, inaugurującą Dni (godz. 12.30, kościół OO. Franciszkanów).

Otwarcie wystaw: **WĄTKI RELIGIJNE WE WSPÓŁCZESNEJ PLASTYCE POLSKIEJ** oraz **SANKTUARIA MARYJNE W DIECEZJI PRZEMYSKIEJ** godz. 14.00 — pouziemia kościoła OO. Franciszkanów (wystawy czynne będą w godzinach 12.00—17.00 do końca trwania Dni).

STEFAN KARD. WYSZYŃSKI A SPRAWA POLSKA — spektakl zespołu aktorów scen warszawskich pod kier. Jerzego Zassa (godz. 16.00 i 20.00 kościół OO. Karmelitów Bosych).

5 września 1983 r.

JAK SOBIESKI NA CZEŚĆ PAŃSKĄ WIEDEŃ OSWOBODZIŁ — spektakl zespołu pod kier. Jerzego Zassa (godz. 19.00, kościół OO. Karmelitów Bosych).

6 września 1983 r.

SKARBY SZTUKI CHRZEŚCIJAŃSKIEJ — ekspozycja w Muzeum Diecezjalnym (w godz. 10.00—17.00 czynna będzie przez okres trwania Dni).

Msza św. i wykład wznawiający działalność Klubu Inteligencji Katolickiej w Przemyśle po półtorarocznym zawieszeniu (godz. 18.00, przy kościele SS. Benedyktynek).

7 września 1983 r.

W cyklu **HISTORIA SZTUKI SAKRALNEJ** — zwiedzanie z przewodnikiem katedry (godz. 16.00).

JEZUS — filmowa opowieść wg Ewangelii św. Łukasza, prod. USA (godz. 19.30, kościół OO. Franciszkanów).

8 września 1983 r.

W cyklu **HISTORIA SZTUKI SAKRALNEJ** — zwiedzanie z przewodnikiem kościoła OO. Karmelitów Bosych (godz. 17.00).

PIELGRZYM — film w reż. Andrzeja Trzosa-Rastawieckiego (godz. 19.30, kościół OO. Franciszkanów).

Duchowe twierdze Polaków

Kultura niezależna 1981–1989 w Przemyślu i innych ośrodkach dawnego województwa przemyskiego. Wstęp do badań

I.

Sprzeciw wobec władzy komunistycznej w latach 80. XX wieku przybierał różne formy. Jedną z nich była niezależna kultura. Niezależna, a więc wolna od cenzury i wszechobecnych wytycznych płynących z KC PZPR. Paradoksalnie – w czasie największego zniewolenia narodu, po 13 grudnia 1981 r. – społeczeństwo polskie było szczególnie wrażliwe na wszelkie jej zjawiska, a znakomita większość twórców i animatorów kultury, bojkotując oficjalne imprezy i uczestnicząc w niezależnych, dawała dowód społecznej solidarności w dążeniu do duchowych przemian. To właśnie na płaszczyźnie duchowej w tamtym czasie rozegrała się bezkrwawa walka o zbiorową tożsamość Polaków i o tożsamość indywidualną każdego z nich. Wspólnie z twórcami i odbiorcami kultury w trudnych zmaganiach o tę nową tożsamość wzięły udział polski Kościół katolicki, przyjmując rolę nie tyle mecenasa, co opiekuna inicjatyw i gospodarza wielu znaczących wydarzeń.

Podobnie, jak w innych, większych ośrodkach, w kilkudziesięcioletnim Przemyślu i w całej diecezji, na której czele stał „pasterz niezłomny” ks. bp Ignacy Tokarczuk¹, Kościół rozpostarł parasol ochronny nad sferą wolnej kultury. Dzięki temu patronatowi, aprobachie i promocji wszyscy czuli się bezpieczniej – nie tylko twórcy i organizatorzy, ale także ci, którzy bardzo licznie i z przekonaniem brali udział jako odbiorcy w opozycyjnych przeciw imprezom. Wspólne, solidarne działania doprowadziły do tego, że w społecznej świadomości różne aspekty niezależnej kultury odbierane były jako „duchowe twierdze Polaków”. Te „twierdze” broniły dostępu do jądra wolności rodzącej się ze współodczuwania duchowych wartości.

Oczywistym jest, że liczne wydarzenia z zakresu kultury wolnej od „opieki ideologicznej” PZPR i totalitarnego państwa oraz masowe w nich uczestnictwo coraz bardziej świadomych obywateli były istotnym czynnikiem inspirującym zmiany w Polsce. Dzięki nim dokonała się ingerencja w świadomość Polaków tak głęboko, że mimo represji, władzy nie udało się powrócić do stanu sprzed 1980 r. Wciąż jeszcze, głównie z uwagi na brak dystansu czasowego tworzącego odpowiednie ramy i perspektywę dla badaczy, fakty te czekają na dokładniejsze studia i analizy. Tekst ten jest pierwszą próbą – rodzajem wstępu do badań nad kulturą niezależną w dawnym województwie przemyskim i ma ukazać możliwie jak najwięcej jej zjawisk. Uwagą objęto lata 1981–1989; w roku 1989 cezurą były częściowo wolne wybory czerwcowe; sporadycznie tylko sięgano poza te daty.

Opracowując temat, sięgnięto nie tylko do publikacji, ale także do dokumentów archiwalnych wytworzonych w latach 80. XX wieku przez Komitet Wojewódzki PZPR i Urząd Wojewódzki w Przemyślu. Treść części z tych dokumentów wskazuje na to, że społeczne dążenie do „niepodległości w kulturze” było zauważane przez władze. Starły się one się temu przeciwdziałać, chociaż niekiedy niekonsekwentnie i bez długofalowego planu. Bardziej zdecydowanie pracowały Milicja Obywatelska i rejonowe oraz wojewódzkie urzędy spraw wewnętrznych. Kwerendy w zasobach Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie i analiza przechowywanych tam dokumentów dostarczyły interesujących danych faktograficznych dotyczących chronologii wydarzeń i rodzaju działań, jakim poddawano osoby zaangażowane. Te dokumenty oraz archiwalia przechowywane w zbiorach prywatnych, publikacje i relacje uczestników imprez pozwoliły na sporządzenie kalendarium kultury niezależnej w województwie przemyskim. Kalendarium to, z pewnością obecnie niepełne,

¹ Ważniejsze publikacje dotyczące postawy duchowej i działań ks. arcybiskupa Ignacego Tokarczuka na czele diecezji i archidiecezji przemyskiej: I. Tokarczuk, *Moc i wytrwałość*, Kraków 1988; J. F. Adamski, M. Rudnicka (red.), *25 lat pasterskiego posługiwania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka*, Brzozów – Stalowa Wola 1991; „Studia Rzeszowskie”, t. 10, 2003 (tu kilka artykułów poświęconych arcybiskupowi); J. Łobos (red.), *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk. 40 lat biskupiej posługi*, „Zeszyty Przemyskie”, nr 59, 2006 (www.podkarpacki.civitaschristiana.pl/oddzialy/przemysl/zeszyty/pliki/Zeszyt_nr_59.pdf, dostęp 30 III 2012); S. Nabywaniec, *Sprawa Obiektowa nr 1: Kościół. Kościół przemyski w świetle akt rzeszowskiej bezpieki (1944–1989)*, t. 1–2, Rzeszów 2011.

- III Wystawa Plastyki „Człowiek – Bóg – Świat” w podziemiach kościoła oo. franciszkanów, Przemyśl, 18 września 1988 r. Od lewej: pierwszy Jan Jarosz, szóstą w płaszczu – Grażyna Niezgoda, obok, w kurtce Janusz Eysymont, dalej Henryk Waniek i Jan Musiał. Na pierwszym planie z prawej ks. Stanisław Zarych. Fot. ze zbiorów Jana Jarosza, identyfikacja osób – Grażyna Niezgoda

jest zaledwie punktem wyjścia do przyszłych dokładniejszych zestawień i analiz.

W sferze wolnej kultury obserwowano wówczas bardzo wiele działań: od spotkań doształcających organizowanych w duszpasterstwach środowiskowych, poprzez aktywność Klubów Inteligencji Katolickiej, pojawienie się nowego systemu wartości w wychowaniu młodzieży (niezależny ruch harcerski), po działalność artystyczną, naukowo-badawczą, wydawniczą i wystawienniczą. Różnorodność i wielość zjawisk jest rzeczywiście duża; więc z powodu ograniczonej

objętości tekstu zdecydowano się na krótkie przedstawienie ich w kalendarium prawie bez komentarza.

Bardzo ważną częścią zebranego materiału są relacje i refleksje uczestników tamtych wydarzeń zapisane z założenia wiernie, ale zawsze z pewną dozą subiektywnych ocen i emocji właściwych temperamentowi opowiadającego. Praktyka dowodzi, że to samo zjawisko widziane oczyma kilku różnych uczestników, za każdym razem może być przedstawione nieco inaczej, z innej perspektywy i dopiero suma relacji daje w miarę obiektywny obraz. Brak miejsca pozwolił na przytoczenie tylko kilku wybranych fragmentów wspomnień i nie trzeba udowadniać, że konieczne jest zebranie i publikacja jak największej liczby takich przekazów.

II. Z archiwum KW PZPR

13 kwietnia 1985 r. w Jarosławiu obradowało Plenum KW PZPR poświęcone stanowi kultury w województwie przemyskim w kontekście uchwał IX Nadzwyczajnego Zjazdu PZPR i Deklaracji Ideowo-Programowej PZPR „O co walczyliśmy – dokąd zmierzamy”. Wydaje się jednak, że wówczas do zainteresowania się kulturą władze centralne i władze województwa zostały zmuszone nie tylko tymi programowymi dokumentami, ale w równym stopniu zjawiskami kultury niezależnej pojawiającymi się w różnych ośrodkach w Polsce, w tym również w województwie przemyskim. Plenum KW w Jarosławiu było szczególnie ważne dla aparatu partyjnego Polski południowo-wschodniej, gdyż gościli na nim sekretarz KC PZPR Waldemar Świrgoń, ówczesny minister kultury i sztuki Kazimierz Żygulski oraz zastępca kierownika Wydziału Kultury KC PZPR – Tadeusz Molka.

Obszerny referat Egzekutywy KW PZPR wygłoszony na wstępie plenum kierował uwagę słuchaczy na szereg zjawisk wymykających się kontroli socjalistycznego państwa i jego organów. „Nie możemy ani na chwilę zapomnieć, że kultura zawsze była i jest terenem walki ideologicznej. [...] Kultura nigdy nie była i nie może być wolna od wpływu ideologii. [...] Kultura i sztuka zawsze miała i ma wymiar klasowy, klasowy rodowód...”. Dalej mówca stwierdzał, że w województwie przemyskim „brak jest tolerancji” dla „wysokiej kultury politycznej”, a jej „40-letni dorobek jest ośmieszany, krytykowany i pomniejszany”, bo „nasi przeciwnicy szczególnie upodabali sobie kulturę”. Jednym z zadań PZPR przede wszystkim w polityce kulturalnej „jest przeciwstawienie się ciemnocie, nietolerancji, kołtuństwu, dulszczyźnie, chamstwu – przeciwstawienie się próbom i programom totalnego sklerikalizowania życia społecznego i rodzinnego, przeciwstawienie się upowszechnianym drobnomieszczańskim zasadom i wartościom moralnym [...] jednym z naszych zadań jest wywalczanie społecznej tolerancji dla świeckiego ateistycznego światopoglądu”. Następnie podkreślono, że do niedawna w województwie przemyskim nie było nawet „resortowego wojewody” zajmującego się sprawami kultury, ale właśnie niedawno taki wojewoda został powołany, a gdy zwiększona zostanie liczba etatów w jego wydziale, realizacja

powyższych zadań stawianych kulturze przez KC PZPR będzie przebiegała prawidłowo².

W dalszej części obrad wypowiedziało się szereg osób – członków PZPR – czyniąc niekiedy ogólne, niekiedy okraszone polityczną demagogią, a niekiedy bardzo rzeczowe uwagi na temat stanu kultury w województwie. Zdarzało się także, że w wypowiedziach owych były odniesienia do wydarzeń kulturalnych, które były opozycją wobec tych propagowanych przez oficjalne władze. Uwagi takie zawierała np. wypowiedź Ryszarda Głęba, I sekretarza KG PZPR w Birczy. Oto jej fragmenty: „[...] Ta ważna część nadbudowy, jaką jest kultura, jest terenem cichej, nieubłaganej walki jaka toczy się na całym froncie ideologiczno-propagandowym od czasu powstania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. [...] Nasi przeciwnicy nie przebiegają w środkach, sięgając między innymi do wykorzystania obiektów sakralnych do swoich celów. Walka toczy się przede wszystkim o serca i umysły młodych i najmłodszych i jak uczy nas historia ostatnich 40 lat nie zawsze sukcesy były po naszej stronie. Znaczna część kleru organizuje obozowiska, na których wpaja swoją ideologię, ostatnio nie waha się organizować imprezy teatralnej [...] jak widowisko reżyserowane przez Andrzeja Wajdę z udziałem najlepszych aktorów³. Nawet muzykę rockową (sic!) wprowadzają niektórzy duszpasterze i to przecież nie z umiłowania wrzaskliwego »je, je, je«, a dla przyciągnięcia jak najwięcej (sic!) młodzieży. Nasi przeciwnicy dysponują nie tylko bazą przeznaczoną do innych celów, ale i nie (sic!) bagatelnymi funduszami. [...] przeciwnik nie śpi. Przecież mamy jeszcze w pamięci z takim trudem opanowaną sytuację, gdy „Solidarność” chciała nas schwytąć za gardło i zdusić. Te tłumne manifestacje głównie 30-latków – to przecież chowani przez nas nastolatki z okresu lat 60., urodzeni wnet po naszym październiku – prowodyży (sic!), politykierzy typu Kuroń i Michnika to pokolenie tzw. komandosów. Czyż mamy nadal powielać stare błędy i dopuszczać do panoszenia się wrogich ideologii? Wychowywać nowe pokolenie Bujaków, Lisów, Kilewskich (sic!)? [...]”⁴.

W komentarzu do tej, niezbyt dokładnie zapisanej w protokole, emocjonalnej wypowiedzi, należy podkreślić, że I sekretarz PZPR w gminie Bircza zauważył dwa bardzo istotne elementy ówczesnych niezależnych zjawisk w kulturze: po pierwsze fakt, że przedsięwzięcia te powstają w oparciu o zaplecze lokalowe i organizacyjne Kościoła, a po drugie – że uczestniczą w nich głównie „urodzeni wnet po [...] październiku” 1956, a więc osoby dwudziestoparoletnie i trzydziestoletnie, wkraczające właśnie w dojrzałość, często po odbyciu studiów – osoby z „Pokolenia ’80”⁵...

² Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalej: APP), Komitet Wojewódzki PZPR w Przemyślu (dalej: KW PZPR w Przemyślu), 25, Plenum KW, Protokoły z plenarnych posiedzeń wraz z załącznikami, 18 II 1985 – 13–14 IV 1985, k. 192, 206–208, 210–216. 10 IX 1984 r. wicewojewodą przemyskim nadzorującym oświatę i kulturę oraz mającym realizować wspomniane w referacie Egzekutywy KW cele został Wojciech Władczyn. Na stanowisko to powołał go Wojciech Jaruzelski, ówczesny premier PRL. Do czasu tego powołania, członek PZPR Wojciech Władczyn był dyrektorem Wojewódzkiego Domu Kultury w Przemyślu. NN, *Personalia*, „Życie Przemyskie”, 14 IX 1984 r., s. 8; W. Władczyn, *Kilka nieprawdziwych stwierdzeń*, „Życie Podkarpackie”, 12 X 2012, s. 12; Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej w Rzeszowie (dalej: AIPN Rz.), 034/524, Sprawa operacyjnego sprawdzenia „Rewizor”, k. 4, 14.

³ Mowa tu prawdopodobnie o spektaklu *Wieczernik* Ernesta Brylla w reżyserii Andrzeja Wajdy wystawianym od 4 kwietnia w warszawskim kościele pw. Miłosierdzia Bożego. *Kalendarium Kultury Niezależnej* [w:] *Pokolenie '80. Niezależna twórczość młodych w latach 1980–1989*, Wystawa i katalog wg koncepcji Tadeusza Boruty, Muzeum Narodowe w Krakowie grudzień 2010 – styczeń 2011, s. 259.

⁴ „Kilewskich” – prawdopodobnie miało być: „Rulewskich”. APP, KW PZPR w Przemyślu, 25, Plenum KW, Protokoły z plenarnych posiedzeń wraz z załącznikami, 18.02.1985 – 13–14.04.1985, s. 248–250.

⁵ Szerzej o tym zjawisku: T. Boruta, *Pokolenie '80 – samodefiniująca się niezależność* [w:] *Pokolenie 80...*, s. 28–51.

Kalendarium:

- **27 lutego 1981 r., Przemyśl:** Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych – zamknięcie sprawy operacyjnego rozpracowania „Antena” prowadzonej przeciwko Przemyskiemu Komitetowi Samoobrony Ludzi Wierzących od 23 sierpnia 1979 r. Komitet ten powstał w związku z obroną ks. Adama Michalskiego, proboszcza nowej parafii pod wezwaniem Matki Bożej Królowej Polski i obroną kościoła przebudowanego ze stodoły na przemyskim osiedlu Kmiecie. Komitet był oddolną inicjatywą społeczną powstałą w związku z łamaniem konstytucyjnego prawa obywateli do swobody wyznania¹.
- **Koniec listopada 1981 r., Przemyśl:** Tydzień Kultury Robotniczej; w programie m.in.: 23 listopada wykład Jana Lityńskiego, 27 listopada – Klub „Metalowiec” – wykład Jacka Kuronia: *Obecna sytuacja i drogi wyjścia*².
- **22 maja 1982 (?) r.** – przyrzeczenie harcerskie Trzynastej Przemyskiej Drużyny Harcerskiej powstałej we wrześniu 1981 r. przy Technikum Mechaniczno-Elektrycznym; po raz pierwszy po wojnie obowiązuje rota przysięgi sprzed 1945 r.: „Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym prawu harcerskiemu” (początek tworzenia się niezależnych struktur harcerskich).
- **Wrzesień 1982 r., Przemyśl:** Trzynasta Przemyska Drużyna Harcerska przyjmuje za patrona Józefa Grzesiaka-Czarnego, harcerza i drużynowego „Czarnej Trzynastki” z Krakowa i Wilna, komendanta Szarych Szeregów w Wilnie, zesłańca na Syberię (1945–1955)³.
- **6 listopada 1982 r., Przemyśl:** udekorowane symbolami religijnymi okna domów, narodowe, papieskie i maryjne flagi, transparenty „Witaj Królowo” nad trasą przejazdu do przemyskiej katedry łacińskiej kopii obrazu jasnogórskiego (z okazji 600-lecia); ok. 30 tys. wiernych w katedrze i na wzgórzu katedralnym; kazanie bp. ordynariusza Ignacego Tokarczuka. Równocześnie oficjalne, propagandowe dekoracje i transparenty na ulicach dla uczczenia 65. rocznicy Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej⁴.
- **8–12 grudnia 1982 r., Krasieczyn:** pierwsze rekolacje dla rolników z dziesięciu diecezji z całej Polski w parafii kierowanej przez ks. Stanisława Bartmińskiego; początek pierwszego w Polsce Duszpasterstwa Rolników; od tego momentu comiesięczne spotkania rekolekcyjne, w których uczestniczą najczęściej: Jan Karuś, Waldemar Mikołowicz, Jerzy Bonarek, Marek Kuchciński, Stanisław Diabin, Jarosław Śliwiński, Mieczysław Stopyra, Tadeusz Trelka, Augustyn Czubocho, Władysław Balicki, Henryk Cząstka; z inicjatywy ks. biskupa Ignacego Tokarczuka początek akcji *Wieś – miasto*⁵.

¹ AIPN Rz, 034/78, Sprawa operacyjnego rozpracowania krypt. „Antena”, Analiza materiałów w sprawie, k. 676.

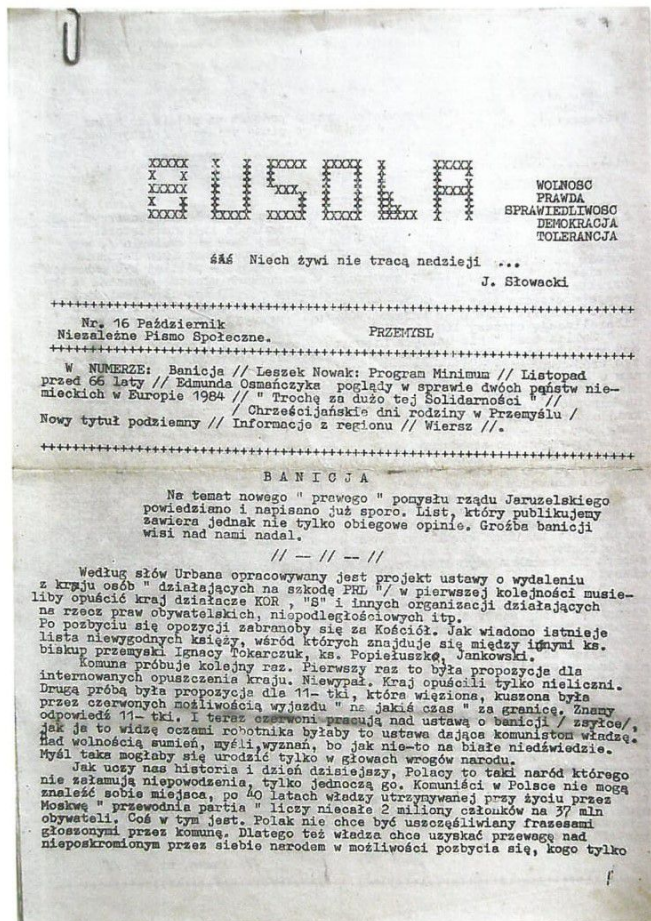
² AIPN Rz, 034/108, Sprawa operacyjnego rozpracowania krypt. „Klub”, k. 24–30.

³ A. Huk, *Krótką historią przemyskiej „Czarnej Trzynastki”*, „Kresy południowo-wschodnie. Rocznik Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemyślu”, R. II, z. 1, 2004, s. 247.

⁴ R. Głowacki, *Zapiski stanu wojennego w Przemyślu w latach 1981–1983*, Przemyśl 2011, s. 152–153.

⁵ AIPN Rz, 036/22, Sprawa obiektowa krypt. „Wspólnota”, t. 1, s. 8; D. Iwaneczko, *Opór społeczny a władza w Polsce południowo-wschodniej 1980–1989*,

- **6 lutego 1983 r., Krasiczyn:** pierwsze wykłady dotyczące nauki społecznej Kościoła dla rolników w domu rekolekcyjnym w ramach utworzonego Duszpasterstwa Rolników. Potem wykłady dla rolników odbywały się wielokrotnie. Prowadzili je m.in.: ks. Henryk Borcz, Andrzej Stelmachowski, Wit Tybulczuk, Jan Draus, Jan Musiał, Tadeusz Ulma, Jacek Szymanderski, Andrzej Kuźniar, Józef Ślisz.
- **Marzec 1983 r., Przemyśl:** rozpoczęcie wydawania „Busoli” – niezależnego pisma społecznego. Początkowo przez Niezależną Oficynę Przemyską, potem (od nr 12–13) przez Przemyską Oficynę Wydawniczą, organ podziemnej „Solidarności”. Czasopismo w formacie A-4 drukowane było na powiększeniu między innymi w budynkach kurii biskupiej i klasztorze oo. franciszkanów, u Jerzego Trojnarza w Orłach i u Edwarda Szczurko w Bolestraszczykach (1985–1988); wychodziło raczej regularnie (w założeniu miesięcznik) do marca 1989 r. – w sumie ukazało się 52 numery o nakładzie od 100 do 500 egzemplarzy. Redaktorzy i autorzy: Jan Musiał, Janusz Czarski, Marek Kuchciński, Tadeusz Sopol i sporadycznie inni. Czasopismo informowało również o wydarzeniach związanych z kulturą niezależną⁶.

III. Działania służb i działania władz

W świetle zachowanych⁶ dokumentów wiele wymienionych w powyższym kalendarium imprez i inicjatyw było obserwowanych przez funkcjonariuszy urzędów służb wewnętrznych – rejonowych i wojewódzkich. Niejednokrotnie włączane były odpowiednie kroki, aby udaremnić lub ograniczyć działania poszczególnych osób.

Szczególnie starannie prowadzono inwigilację środowisk solidarnościowych i postsolidarnościowych na początku lat 80. XX wieku. W tym celu zwerbowano sporą grupę tajnych współpracowników, którzy przeniknęli do środowisk opozycyjnych⁷. Były to jednak czynności skierowane nie tyle na działania związane z kulturą niezależną, co na osoby podejmujące jakiegokolwiek akcje będące w sprzeczności z dekretem o stanie wojennym. Rozpracowywano zarówno całe środowiska działaczy niepodległościowych⁸, jak i skupiano się na jednostkowych, drobnych wykroczeniach dokonywanych niejednokrotnie przez bardzo młodych ludzi⁹. Niekiedy te ostatnie w dokumentacji służb rozrastały się do wielu tomów akt procesów karnych¹⁰. Później jednak często okazywało się, że część osób inwigilowanych wówczas to przyszli animatorzy wolnej kultury drugiej połowy lat 80., głównie z generacji określonej już powyżej mianem „Pokolenie '80””. Incydentalnie tylko konkretne akcje służb były prowadzone wprost przeciwko osobom zajmującym się działalnością związaną z kulturą, np. prasą i literaturą drugiego obiegu – tu trzeba wspomnieć o rozpracowywaniu ukrywającego się od 13 grudnia 1981 r. do 27 października 1982 r. Jana Musiała¹¹.

Około połowy lat 80. pojawiły się w aktach służb działania nakierowane na grupy skupione już nie tyle przy zakładach pracy i środowiskach pracowniczych, ile przy przemyskiej Kurii Biskupiej, parafiach i duszpasterstwach środowiskowych. Wyraźnie widać, że punkt ciężkości w tych akcjach zwraca się ku ludziom (także kapłanom) zajmującym się głównie działalnością może nie tyle artystyczną, co wykładowo-edukacyjną, patriotyczno-wychowawczą i wydawniczą. Funkcjonariusze nie mieli złudzeń co do charakteru niezależnych spotkań samokształceniowych; np. o odbywanych w lubaczowskim KIK funkcjonariusz napisał w notatce służbowej: „[...] Działalność tego klubu ukierunkowana jest na organizowanie odczytów, prelekcji o treści antypaństwowej godzącej w interesy naszego państwa”¹².

⁶ Powszechnie wiadomo, że znaczna część akt z lat 80. została zniszczona.

⁷ Szczegółowo o tym m.in.: D. Iwaneczko *op. cit.*, s. 47, 162–165; A. Brożniak, *NSZZ „Solidarność” Region Południowo-Wschodni* [w:] *NSZZ „Solidarność” 1980–1989*, t. 5, *Polska Środkowo-Wschodnia*, Warszawa 2010, s. 749–766.

⁸ Np. AIPN Rz, 034/108, Sprawa operacyjnego rozpracowania krypt. „Klub” prowadzona od 1 XII 1981 r. do 20 I 1982 r. dotycząca powstania w Przemyślu Klubów Rzeczypospolitej Samorządnej; AIPN Rz, 036/13, Sprawa obiektowa krypt. „Roztocze” 1980–1986 dotycząca lubaczowskiej „Solidarności”; AIPN Rz, 036/12, Sprawa obiektowa krypt. „Sanatorium” 1980–1986; AIPN Rz, 036/7, Sprawa obiektowa krypt. „Wici” 1981–1985 obie dotyczące głównie działaczy przemyskiej „Solidarności”; AIPN Rz, 034/121, Sprawa operacyjnego sprawdzenia krypt. „Targowica” 1981–1982 rozpracowująca zawiązujące się środowisko KPN w Przemyślu i inne.

⁹ Np. AIPN Rz, 034/212, Sprawa operacyjnego rozpracowania krypt. „Kałamarnic” 1982–1984 przeciwko Janowi (ur. 1964) i Jackowi Jaroszom z Przemyśla dotycząca „napisów antypaństwowych” na murach.

¹⁰ Np. AIPN Rz, 034/142, Sprawa operacyjnego rozpracowania krypt. „Wichrzyciele” 1981–1988 (grupy „Wolność–Równość–Niepodległość w Jarosławiu”); AIPN Rz, 53/297, Teczka aresztowanego/skazanego Tadeusza Macieja Ulmy z grupy „Wolność–Równość–Niepodległość (ur. 1962) z 1982 roku; AIPN Rz, 53/48, Akta penitencjarne ks. Władysława Drewniaka z 1982 r. i inne.

¹¹ AIPN Rz, 043/1141, Sprawa operacyjnego rozpracowania krypt. „Pisarz” prowadzona od 27 X 1980 r. do 27 X 1982 r.

¹² AIPN Rz, 034/521, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Brodaty” prowadzony od 2 IV 1987 r. do 25 VIII 1989 r., Notatka służbowa ppor. Z. Milo, k. 79.

- „Busola”, nr 16 z 1984 roku, egzemplarz ze zbiorów Jana Musiała. Fot. Marta Trojanowska

Warszawa 2005, s. 318–319; www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=T01473_Duszpasterstwo_Rolnikow, dostęp 18 III 2012.

⁶ www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=R01134_Busola_Przemyśl, dostęp 20 II 2012 r.; D. Iwaneczko, *op. cit.*, s. 207, 230–231, 311; relacja Jana Musiała z 18 II 2012 r.

W roku 1985 inwigilacji służb podlegało Diecezjalne Duszpasterstwo Rolników, a wszelkie prelekcje, uroczystości religijno-patriotyczne (jak np. dożynki i poświęcenie dzwonu ks. Jerzego Popiełuszki w Cieszacinie koło Pawłosiowa 15 września 1985 r.) i inne były w meldunkach odnotowywane i starannie opisywane¹³. Podobnie rzecz miała się z odnowionym harcerstwem; zachowały się dokumenty dotyczące działań Rejonowego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Przeworsku i Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Przemyślu wobec Ireny Lewandowskiej-Kozimali i wobec kierowanej przez nią drużyny starszoharcerskiej działającej przy przeworskim kościele oo. bernardynów¹⁴. Odrębną inwigilacją objęte zostały przygotowujące wykłady historyczno-patriotyczne dla różnych środowisk osoby takie jak np. Tadeusz Ulma¹⁵ i Janusz Kołakowski z Jarosławia i Jan Musiał z Przemyśla¹⁶ oraz Jerzy Czekalski, sekretarz KIK w Lubaczowie¹⁷. Podobne akcje objęły ks. Stanisława Krzywińskiego¹⁸. Działania operacyjne wobec wspomnianych wyżej działaczy trwały z reguły do późnego lata lub jesieni 1989 r.; dopiero po wyborach czerwcowych, a nawet po powstaniu rządu Tadeusza Mazowieckiego pisano w dokumentach, że sprawę zamyka się „z powodu zmiany sytuacji w kraju”¹⁹.

Jak wskazują zachowane dokumenty, raczej rzadko rozpracowywano i szykanowano samych artystów. Spośród wystawiających w Przemyślu służby objęły rozpoznaniem jedynie Zygmunta Czyża z Rzeszowa i uniemożliwiły mu wyjazd oraz zorganizowanie wystawy w RFN²⁰.

Represje w stosunku do osób zaangażowanych w wydarzenia edukacyjno-kulturalne były różne: legitymowanie i krótkotrwałe zatrzymywanie uczestników i organizatorów imprez oraz rozmowy ostrzegawcze z nimi były stosunkowo częste. Niekiedy sięgano po rozwiązania bardziej radykalne. Marek Kuchciński rozpracowywany przez służby²¹ został w dniu 28 września 1985 r. aresztowany za posiadanie i rozpowszechnianie wydawnictw podziemnych. Przetrzymano go w areszcie ślęczym w Jarosławiu i zakładzie karnym w Przemyślu do 22 listopada 1985 r. Potem od 9 lutego 1987 r. do 28 września 1989 r. był rozpracowywany przez VI Wydział WUSW w Przemyślu, a do 1988 r. był objęty nadzorem milicyjnym²².

¹³ AIPN Rz, 036/22, t. 1-2, Sprawa obiektowa krypt. „Wspólnota” 1985-1989 prowadzona przez kpt. Michała Buczkowskiego, naczelnika V Wydziału WUSW w Przemyślu.

¹⁴ AIPN Rz, 034/592, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Zuch” prowadzony od 14 IV 1987 r. do 13 XI 1989 r.; www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Irena_Lewandowska-Kozimala, dostęp 3 III 2012 r. – tu biogram I. Kozimali.

¹⁵ AIPN Rz, 034/509, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Katecheta” prowadzony od 19 VIII 1987 r. do 10 VII 1989 r.; www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Tadeusz_Ulma, dostęp 3 III 2012 r. – tu biogram T. Ulmy.

¹⁶ Jan Musiał był rozpracowywany do 4 VII 1989 r. przez Wydz. IV WUSW w Przemyślu w ramach KE; www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Jan_Antoni_Musial-C5%82, dostęp 3 III 2012 r.

¹⁷ AIPN Rz, 034/521, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Brodaty” prowadzony od 2 IV 1987 r. do 25 VIII 1989 r.; www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Jerzy_Czekalski, dostęp 3 III 2012 r. – tu biogram J. Czekalskiego.

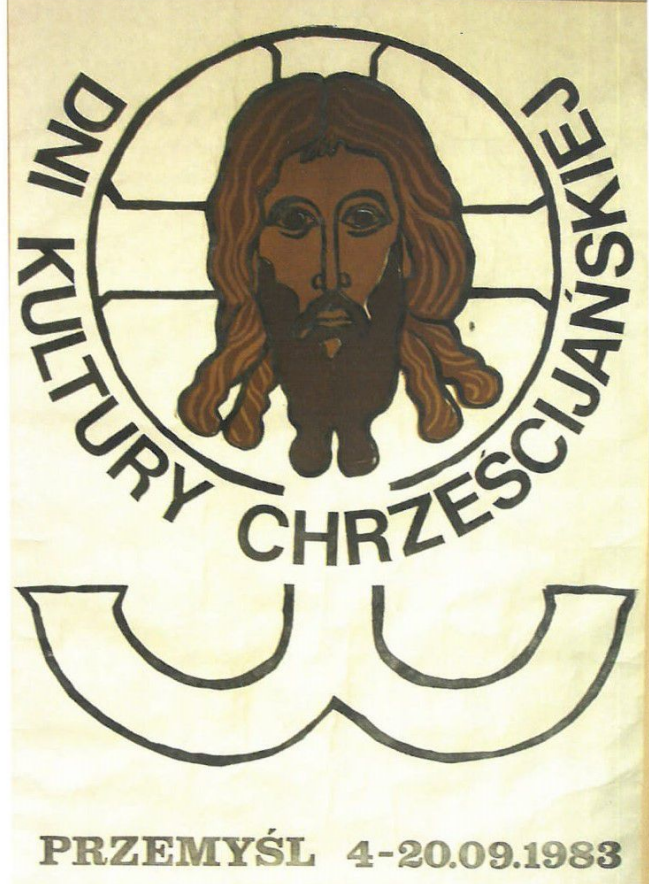
¹⁸ Ks. Krzywiński był w latach 1982–1984 rozpracowywany przez Wydz. V KW MO/WUSW w Przemyślu w ramach sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Rewers”; przez Wydz. V KW MO/WUSW w Przemyślu w ramach sprawy operacyjnego rozpracowania krypt. „Mafia”; 1982–1988 przez Wydz. III KW MO/WUSW w Przemyślu w ramach sprawy operacyjnego rozpracowania krypt. „Powielacz”; www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Stanislaw_Krzywinski-C5%84ski, dostęp 30 III 2012 r.

¹⁹ Np. AIPN Rz, 034/521, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Brodaty”, notatka podpisana przez ppor. Z. Milo 25 VIII 1989 r., k. 99.

²⁰ AIPN Rz, 044/302, Sprawa operacyjnego sprawdzenia krypt. „Kontakt”, 1985. Autorka oparła się jedynie na dokumentach zachowanych w Oddziale IPN w Rzeszowie.

²¹ AIPN Rz, 036/22, t. 1-2, Sprawa obiektowa krypt. „Wspólnota” 1985–1989.

²² AIPN Rz, 76/40/K, Akta tymczasowo aresztowanego – skazanego, Kuchciński Marek Tadeusz; www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Marek_Kuchci%C5%84ski, dostęp 13 III 2012 r. – tu biogram M. Kuchcińskiego.

• Iwona Miśkiewicz, Dni Kultury Chrześcijańskiej, Przemyśl 1983, druk offsetowy(?), plakat ze zbiorów Lucyny i Janusza Czarskich, fot. Lucyna Czarska

- **4–20 września 1983 r., Przemyśl: Dni Kultury Chrześcijańskiej** pod hasłem: *Duchowe Twierdze Polaków*⁷. W programie: 4 września, godz. 12.30 – kościół oo. franciszkanów – msza św. z homilią ks. bp. Tadeusza Błazkiewicza; po niej otwarcie wystaw w podziemiach franciszkańskich: *Wątki religijne we współczesnej plastyce polskiej* – wystawa środowisk warszawskiego i rzeszowskiego; *Sanktuaria Maryjne diecezji przemyskiej* – wystawa fotografii Jacka Szwica; *Książka katolicka* – wystawa wydawnictw; 4 września, godz. 16.00 i 20.00 – kościół oo. karmelitów bosych – *Stefan kardynał Wyszyński a sprawa polska* – spektakl zespołu aktorów scen warszawskich pod kierunkiem Jerzego Zassa; 5 września, godz. 19.00 – kościół oo. karmelitów bosych – *Jak Sobieski na cześć Pańską Wiedź oswobodził* – spektakl zespołu aktorów scen warszawskich pod kierunkiem Jerzego Zassa; 6 września – Muzeum Diecezjalne – otwarcie wystawy *Skarby sztuki chrześcijańskiej*; 6 września – godz. 18.00 – kościół ss. benedyktynek – Msza św. i wykład (prawdopodobnie Tadeusz Mazowiecki *Trwać przy zasadach*) wznawiający pracę Klubu Inteligencji Katolickiej po półtorarocznym zawieszeniu; 7 września, godz. 16.00 – z cyklu: *Historia sztuki sakralnej* – zwiedzanie z przewodnikiem katedry przemyskiej; 7 września – godz. 19.30 – kościół oo. franciszkanów – *Jezus* film prod. USA wg Ewangelii św. Łukasza; 8 września, godz. 17.00 – z cyklu: *Historia sztuki sakralnej* – zwiedzanie z przewodnikiem kościoła oo. karmelitów Bosych; 8 września, godz. 19.30 – kościół oo. franciszkanów

⁷ D. Iwaneczko, *op. cit.*, s. 307; relacja Janusza i Lucyny Czarskich z 24 II 2012 r., relacja Grażyny Niezgody z 23 III 2012, relacja Jadwigi Sawickiej z 18 III 2012 r.; *Dni Kultury Chrześcijańskiej, Przemyśl 4–20 IX 1983 r.*, druk ulotny informujący o imprezach, Przemyśl 1983, w zbiorach Lucyny i Janusza Czarskich.

– *Pielgrzym* film prod. polskiej w reż. Andrzeja Trzosa–Rastawieckiego; 9 września z cyklu: *Historia sztuki sakralnej* – zwiedzanie z przewodnikiem kościołów: oo. franciszkanów reformatów (godz. 16.00) i ss. benedyktynek (godz. 17.00); 9 września, godz. 19.00 – godzina skupienia nad słowami Ojca Św., które nam dał podczas ostatniej swej pielgrzymki we wszystkich kościołach przemyskich; 10 września, godz. 17.00 – z cyklu: *Historia sztuki sakralnej* – zwiedzanie z przewodnikiem kościoła oo. franciszkanów; kiermasz wydawnictw katolickich; 10 września, godz. 19.00 – kościół ks. salezjanów – koncert pieśni religijnej w wykonaniu połączonych chórów przemyskich pod kierunkiem prof. Jana Niemca; 11 września, godz. 11.30 – katedra przemyska – msza św. z homilią biskupa ordynariusza Ignacego Tokarczuka; 11 września, godz. 19.00 – kościół ss. benedyktynek – *Chrześcijańskie tradycje humanizmu polskiego* – wykład red. Henryka Woźniakowskiego (Kraków); 12 września, godz. 17.00 – kościół ss. benedyktynek – koncert muzyki dawnej – Anna Madeyska–Pilchowa, Antoni Pilch – lutnia, gitara, śpiew; 12 września, godz. 19.00 – kościół ss. benedyktynek – *Victoria wiedeńska w komentarzu historyka* – wykład dr. Andrzeja Sowy (Kraków); 13 września, godz. 19.00 – kościół ss. benedyktynek – *Najbogatsza w jej korony* – wykład dr. Andrzeja Potockiego (Warszawa); 14 września, godz. 17.00 – kościół oo. karmelitów bosych – koncert muzyki dawnej – Anna Madeyska–Pilchowa, Antoni Pilch – lutnia, gitara, śpiew; 14 września, godz. 19.00 – kościół ss. benedyktynek – *Prymas Stefan kardynał Wyszyński a sprawa polska (w latach 50. i 60.)* – wykład dr. Czesława Deptuły (Lublin); 15 września, godz. 18.00 i 20.00 – podziemia kościoła ks. salezjanów – C. K. Norwida „*Rzecz o wolności słowa*” – recital słowa Danuty Michalowskiej; 16 września, (?) *Lata święte – kalendarz cywilizacji* – wykład dr. Andrzeja Solikowskiego (Kraków); 17 września, godz. 17.00 – kościół oo. karmelitów – koncert muzyki dawnej – męski zespół wokalny Bornus Consort – muzyka religijna XV–XVII wieku; 17 września, godz. 19.00 – kościół ss. benedyktynek – *Bierzmowanie narodu polskiego (dwie pielgrzymki Jana Pawła II do ojczyzny)* – wykład dr. Adama Stanowskiego (Lublin); 18 września, godz. 19.00 – podziemia kościoła ks. salezjanów – *Poezja wiecznie młoda* – program w wykonaniu przemyskiej młodzieży oazowej; 19 września, godz. 19.00 – kościół ss. benedyktynek – *Wolność a chrześcijaństwo. Wolność „od” i wolność „dla”* – wykład dr. Mirosława Dzielskiego (Kraków). Plakat Dni autorstwa Iwony Miśkiewicz. Osobiste podziękowania ks. biskupa Ignacego Tokarczuka dla organizatorów Dni⁸.

- **Listopad 1983 r., Przemysł:** podziemia kościoła oo. franciszkanów – wieczór poetycko–muzyczny w wykonaniu Krzysztofa Kolberga (słowo) i Marka Zazuli (muzyka)⁹.
- **Luty 1984 r., Stubno – Zarzecze – Gać:** powstanie Duszpasterstw Rolników.
- **Marzec 1984 r., Leżajsk:** powstanie Duszpasterstwa Rolników przy kościele oo. bernardynów¹⁰.

⁸ Relacje ustne: Janusza i Lucyny Czarskich z 24 II 2012 r., Grażyny Niezgody z 23 III 2012 r., Jadwigi Sawickiej z 18 III 2012 r.; Tadeusza Nuckowskiego z 14 III 2012 r.; *Dni Kultury Chrześcijańskiej, Przemysł 4–20 IX 1983 r.*, druk ulotny informujący o imprezach, b.d, w zbiorach Lucyny i Janusza Czarskich; *Kronika Strychu, „Strych Kulturalny”*, 1990, z. 3, s. 54.

⁹ *Kronika...*, s. 55.

¹⁰ Relacja ustna Jana Musiała z 18 II 2012 r.

Pomimo niekompletności archiwum przejętego z KW PZPR w Przemysłu i archiwum Urzędu Wojewódzkiego²³, można stwierdzić, że władze województwa przemyskiego nie nadawały szczególnej rangi zjawiskom dotyczącym kultury niezależnej. Z punktu widzenia władz dla zapewnienia spokoju i porządku społecznego w województwie ważniejsze było np. zaopatrzenie obywateli w podstawowe artykuły żywnościowe i sanitarne oraz w opał, a także odpowiednia (dla PZPR i WUSW) polityka kadrowa w klubowych zakładach pracy, pionach szkolnictwa i urzędach.

Administracyjne władze województwa koncentrowały się raczej na stymulowaniu i kontrolowaniu potrzeb kultury oficjalnej: dbały o odpowiednią kadrę, przydzielały różnorodne dotacje, np. na wydawnictwa i stypendia twórcze, wydawały artystom zgody na dodatkową powierzchnię mieszkaniową, na pracownie oraz zezwolenia, na organizowanie wystaw i wszelkich imprez kulturalno-rozrywkowych, przydzielały niezbędny papier itp²⁴.

Władze partyjne natomiast – realizując wytyczne KC PZPR w dziedzinie kultury – troszczyły się o odpowiedni „sztafaż światopoglądowy”: narzucały tematykę i formę imprez, sprzyjały konkretnym poczynaniom, np. w walce ideologicznej z Kościołem, czy zagranicznymi rozgłośniami radiowymi, promowały świeckość kultury i edukacji itp. Imprezy oficjalne czy konkursy narzucane szkołom, zakładom pracy i domom kultury w województwie były jednak najczęściej mało twórcze i mało interesujące²⁵. Niekiedy zdarzało się, że pomimo atrakcyjności nagród, prawie nikt nie chciał brać w nich udziału. Konkursem takim był np. Turniej Wiedzy o PZPR, którego centralny finał odbywał się w 1989 r. we Włocławku oraz ogłoszony i nagłośniony przez lokalną prasę w marcu 1988 r. Konkurs Historyczny na 40-lecie PZPR, na który w grudniu tegoż roku z całego województwa wpłynęło aż... dziewięć prac dla trzech kategorii i dzięki temu wszyscy uczestnicy otrzymali wysokie nagrody i zwrot kosztów podróży²⁶.

Wydawane od stycznia 1982 r. do użytku własnego PZPR oraz przeznaczone dla ZHP i ZSMP czasopismo „Fakty – interpretacje”, pomimo pewnych wysiłków redakcji dotyczących uatrakcyjnienia tematyki i szaty graficznej (rysunki Edwarda Kmiecika), nadal było pełne nieciekawych artykułów historyczno-propagandowych typu: *Nasz rodowód* (o harcerstwie

²³ Część dokumentów z KW PZPR została zniszczona w styczniu 1990 r. na forcie w podprzemyskiej Zielonce; relacja Jana Jarosza z 24 II 2012 r.; wykład Artura Brożyniaka (IPN) na temat Przemyskiego Komitetu Obywatelskiego (TPN w Przemysłu, 24 II 2012 r.). Archiwalia przejęte z KW PZPR i Urzędu Wojewódzkiego w Przemysłu znajdują się obecnie w Archiwum Państwowym w Przemysłu jako osobne zbiory i są w trakcie opracowywania.

²⁴ Np. APP, Urząd Wojewódzki w Przemysłu (dalej: UWP), Wyd. Kultury i Sztuki, Posiedzenia z komisji stałych WRN 1980 i 1981, kl.0032, 3/259 i 4/259; APP, UWP, Wyd. Kultury i Sztuki, Posiedzenia Kolegiów, Komisji i Zespołów, Rada Wydawnicza, 1984 r., kl.III-0073, sygn.13/259 (np. 4 III 1984 r. zatwierdzono dotację w wys. 300 tys. zł na druk pozycji o utrwalaniu władzy ludowej Z. Ziębolewskiego *Na słowa i kule*, KAW Rzeszów); APP, UWP, Wyd. Kultury i Sztuki, Posiedzenia Komisji Zespołów, 1987, kl.III-0073, sygn.17/259 (np. 20 VIII 1987 r. o dystrybucji pod patronatem władz albumu *Ziemia Przemyska*); APP, UWP, Wyd. Kultury i Sztuki, Uchwały Rady Narodowej własnej, IV/35/1985, 21/259 (o funduszu na kulturę).

²⁵ APP, KW PZPR, Wyd. Oświaty i Kultury, 13, Informacje wysyłane w teren, 1988 r., Dokumentacja Turnieju Wiedzy o PZPR, k. 1–11; APP, KW PZPR, Wyd. Oświaty i Kultury, 13, Informacje wysyłane w teren, 1988, Stałe zasady obchodów świąt i rocznic państwowych w woj. przemyskim oraz kalendarz ważniejszych rocznic do 1991 r., k. 14–19; APP, KW PZPR, Rejonowy Ośrodek Pracy Partyjnej w Przemysłu 6/88, 33, Teleksowa informacja bieżąca wypływająca z KW PZPR, 1988, teleks z 19 I 1988 r. do I sekretarza PZPR w gminach z nakazem zakupu plakatów na 1 maja.

²⁶ APP, KW PZPR, Wyd. Oświaty i Kultury, 30, Program II Centralnego Finału Turnieju Wiedzy o Partii, k. 19–23; APP, KW PZPR, Wyd. Ideologii i Propagandy, 264, Protokół z załącznikami z posiedzenia komisji konkursowej powołanej w związku z Konkursem Historycznym na 40-lecie PZPR, 15. XII 1988 r., k. 34–38.

w PRL), *Rola PKWN*, artykułów o celowości powstania PRON i OKON, zdradzie ambasadorów Spasowskiego i Rurarza, dyskusji na temat *Jakie związki?* itp.²⁷ i nie było interesujące jako propozycja kulturalna.

W połowie lat 80. KC partii zaleciło w tajnych instrukcjach KW PZPR zwiększenie oddziaływania „na szersze kręgi neutralnych obywateli” i wydało „rekomendacje do działalności informacyjno-propagandowej”²⁸. Niewykluczone, że pod wpływem zjawisk kultury niezależnej (np. ruchu oazowego i wyjazdów pielgrzymkowych, pokazów filmowych i prelekcji ilustrowanych slajdami) – partyjne władze wojewódzkie zaczęły bardziej dbać o formę części z organizowanych imprez i czyniły wszystko, by zachować pozory tego, że nie zależy im na ideologicznym kontekście każdej z nich. Imprezy takie adresowano głównie do młodzieży, a ich starannie opracowane programy, terminy ich odbywania i duże dotacje świadczyły o tym, że ideologia komunistyczna (w nowym języku: nowoczesne poglądy) była oferowana młodzieży w atrakcyjnej oprawie.

Szczególnie ważną rolę miały tu odegrać letnie młodzieżowe obozy „Awangarda XXI wieku”, na których, oprócz zajęć komputerowych, „videotek”, projekcji filmowych, zajęć sportowych, wycieczek przewidywano szereg wykładów i spotkań z ludźmi kultury i nauki. Na przykład na obozie tego typu organizowanym w ośrodku wypoczynkowym Zakładów Płyt Pilśniowych w zamku Krasickich w Dubiecku w sierpniu 1988 r., przewidziane były wykłady: „Religijna i racjonalistyczna koncepcja pojmowania świata i człowieka”, „Kościół wobec nauki obecnie i w przeszłości”, „Polityka wyznaniowa w PRL” itp. oraz miało się odbyć spotkanie młodzieży z cenzorem przemyskim Adamem Smukiem²⁹. W roku następnym obóz „Awangarda XXI wieku” zorganizowano w Słonnem k. Dubiecka, zaproszono na ten obóz dziesięciu komsomolców, ale z powodu braku środków finansowych nie wszystkie punkty programu zrealizowano³⁰. Terminy tych obozów pokrywały się z tradycyjnie organizowanymi przez Kościół pielgrzymkami maryjnymi.

Inną nową formą oddziaływania na społeczeństwo za pomocą kultury kreowaną przez Wydział Oświaty i Kultury KW PZPR w Przemyślu był np. I Wojewódzki Zlot Motocyklowy Młodzieży Wiejskiej zorganizowany na stadionie w Dubiecku 27–28 maja, na tydzień przed wyborami w 1989 r. Podczas zlotu odbywały się warsztaty dyskusyjne z udziałem partyjnych kandydatów na posłów i senatorów oraz koncerty, które prowadził Jan Miszczak³¹.

Oficjalne działania władz w zakresie kultury szły zupełnie innym torem niż kultura niezależna – były traktowane przez większość potencjalnych odbiorców podejrzliwie i z dystansem. Większość z nich nie była atrakcyjna ani tematycznie, ani formalnie i nie zmuszała odbiorców do twórczego odbioru. Dodać należy, że władze województwa raczej nie ingerowały brutalnie w zaplanowaną działalność merytoryczną podległych sobie placówek kulturalnych. Jedynie w Galerii BWA w Przemyślu, na dwa tygodnie

²⁷ APP, KW PZPR, sektor Informacji i Analiz, 25, „Fakty – interpretacje” – serwis informacyjny KW PZPR.

²⁸ APP, KW PZPR, Wydz. Oświaty i Kultury, 27, Różne 1984-1985, Analiza: Prognoza rozwoju sytuacji społeczno-politycznej w kraju z końca 1985.

²⁹ APP, KW PZPR, Wydz. Ideologii i Propagandy, 289, Obozy „Awangarda XXI wieku” 1988 r., Program obozu w Dubiecku w dn. 10-24 VIII 1988 r.; APP, KW PZPR, Wydz. Oświaty i Kultury, 6, dokumentacja obozu „Awangarda XXI wieku” 1988 r., Kronika obozu (rękopis), s. 2-15.

³⁰ APP, KW PZPR, Wydz. Oświaty i Kultury, 5, Akcja letnia „Awangarda XXI wieku” 1989 r. Na tym obozie cenzor Adam Smuk był wychowawcą odpowiedzialnym za program kulturalny.

³¹ APP, KW PZPR, Wydz. Oświaty i Kultury, 17, Warsztaty dyskusyjne, Zlot Motorowy Młodzieży – organizacja.

- **Sierpień 1984 r., Przemyśl – Bieszczady:** Trzynasta Przemyska Drużyna Harcerska (drużynowy dh Piotr Pilch) im. Józefa Grzesiaka–Czarnego wspólnie z innymi drużynami „Czarnych Trzynastek” zawiązuje poziomą strukturę w ZHP – Ruch „Czarnych Trzynastek” w Polsce – niezależnego odłamu harcerstwa. Celem ruchu jest m.in. patriotyczne wychowanie młodzieży i konsolidacja całego Niezależnego Ruchu Harcerskiego¹¹.
- **Wrzesień 1984 r., Przemyśl:** Dni Kultury Chrześcijańskiej pod hasłem *Chrześcijańskie Dni Rodziny*. W programie m.in.: wykłady: *Więź społeczna a więź rodzinna* Józefy Hennelewej („Tygodnik Powszechny”) i *Zrzeszanie się rodzin dla obrony własnych praw* Jerzego Barmińskiego (Lublin); kościół oo. karmelitów bosych – koncerty muzyki dawnej w wykonaniu zespołu Bornus Consort; kościół oo. karmelitów bosych – koncerty muzyki dawnej w wykonaniu zespołu instrumentów dawnych z Krakowa; krużganki klasztoru oo. franciszkanów Reformatów – *Narkomania* – wystawa fotografii Erazma Ciolka¹².
- **Wrzesień 1984 r., Przeworsk:** utworzenie przez Irenę Lewandowską (ob. Kozimą) drużyny starszoharcerskiej, tzw. Czarnej Trzynastki im. Andrzeja Małkowskiego przy kościele oo. bernardynów¹³.
- **Październik, Przemyśl:** podziemia kościoła oo. franciszkanów – wieczór poetycki w wykonaniu Haliny Mikołajskiej; klasztor ss. benedyktynek – *Kolejna rocznica niepodległości* – wykład mec. Władysława Siły–Nowickiego¹⁴.
- **Jesień 1984 r., Przemyśl:** działalność druhów z „Czarnej Trzynastki” w Duszpasterstwie Harcerskim Diecezji Przemyskiej i nawiązanie kontaktów z istniejącym przy kościele ss. benedyktynek Kręgiem Instruktorów i Harcerzy z okresu przedwojennego i czasów Szarych Szeregów; wspólne zbiórki „Czarnej Trzynastki” i kręgu; opieka duchowa duszpasterza harcerstwa – ks. Stanisława Czenczka¹⁵.
- **Maj 1985 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny” tj. strych w domu Marka Kuchcińskiego¹⁶ – Tomasz Jastrun – spotkanie autor-skie.

¹¹ A. Huk, *op. cit.*, s. 249.

¹² ANN, *Trochę za dużo tej „Solidarności”* (Chrześcijańskie Dni Rodziny w Przemyślu, „Busola”, nr 16, październik 1984, s. 6; *Kronika...*, s. 54–55; *Kronika spotkań strychowych oraz działalności Przemyskiego Towarzystwa Kulturalnego*, „Strych kulturalny”, 1991, z. 4, s. 82.

¹³ AIPN Rz, 034/592, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Zuch”, nr ewid. 7871, Plan przedsięwzięć operacyjnych, k. 7.

¹⁴ *Kronika...*, s. 55; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 82.

¹⁵ A. Huk, *op. cit.*, s. 250; www.oaza.przemyska.pl/index.php/swiadectwa/437-wiadectwo-o-40-to-letniej-posudze-ks-praata-stanisawa-czenczka, dostęp 30 III 2012 r.

¹⁶ „Strych kulturalny” – nazwa (nadana prawdopodobnie przez Krzysztofa Dybciaka) miejsca w domu prywatnym Marka Kuchcińskiego w Przemyślu przy ul. Węgierskiej 98. Tu, na obszernym poddaszu, od ok. 1985 r., organizowane były spotkania nieformalnego klubu dyskusyjnego o tej samej nazwie oraz wykłady niezależne. Nazwa ta stała też się tytułem wydawanego w Przemyślu czasopisma literacko-artystycznego (patrz poniżej: *Kalendarium*). Relacje ustne: Antoniego Sarkadego z lutego 2012 r., Marka Kuchcińskiego z 24 II 2012 r., Lucyny i Janusza Czarskich z 24 II 2012 r., Jadwigi Sawickiej z 18 III 2012 r. i Grażyny Niezgody z 23 III 2012 r. (także poniżej); Redakcyjny artykuł wstępny, „Strych kulturalny”, jesień 1988, z.1, s. 3.

ks. Julian Ataman

ZARYS DZIEJÓW DIECEZJI PRZEMYSKIEJ obrazku łacińskiego

przed wyborami czerwowymi w 1989 roku, na polecenie wydane z Urzędu Wojewódzkiego nie dopuszczono do otwarcia wystawy Stanisława Koby za tytułowanej *Czerwony żółw*³².

IV. Relacje i refleksje

Tadeusz Nuckowski:³³

Tadeusz Nuckowski³⁴ był pierwszym dyrektorem powstałej w 1976 r. w Przemyślu Galerii Biura Wystaw Artystycznych³⁵. Galeria mieściła się w kamienicy Rynek 10 w niewielkim lokalu po zakładzie fotograficznym Adama Wysockiego. Równocześnie był ostatnim prezesem Związku Polskich Artystów Plastyków (ZPAP) przed zawieszeniem działalności przez władze stanu wojennego, i naturalnym było, że wokół galerii skupiali się przemyscy plastycy zrzeszeni w związku. Galeria podlegała Urzędowi Wojewódzkiemu. Była najmniejszą placówką kulturalną województwa, a z uwagi na brak miejsca i brak zaplecza (także sanitarnego) nie organizowano w niej żadnych imprez propagandowych z udziałem władz. Była raczej „kwiatkiem do kożucha” w zestawieniu z innymi placówkami kulturalnymi. Istniała na zasadzie: inne wojewódzkie miasta mają takie galerie, więc Przemyśl ma też.

Ważniejsze wydarzenia związane z ruchem plastycznym odbywały się w innych miejscach – zazwyczaj w salach wystawowych muzeum. W niedzielę, 13 grudnia 1981 r. o godzinie 10.00 miała być otwarta w muzeum właśnie taka większa w środowisku wystawa – Salon Przemyski. Niektórzy z uczestników i organizatorów salonu przyszli przed budynek przy placu Czackiego, ale wiadomo było, że salon się nie odbędzie.

W stanie wojennym, gdy obok innych stowarzyszeń twórczych rozwiązano także ZPAP, większość artystów w całej Polsce bojkutowała imprezy odbywane w oficjalnych placówkach. Plastycy współpracujący z przemyską Galerią BWA uznali jednak, że będzie ona pracowała jak dotąd i będzie miejscem nieskażonym żadnymi „reżimowymi” imprezami. Ograniczono się do prezentacji dokonań stosunkowo licznego środowiska miejscowego. Sporadycznie miały miejsce wystawy plastyków z zagranicy.

Podczas Dni Kultury Chrześcijańskiej, 6 września 1983 r., po półtorarocznej przerwie, reaktywowano w Przemyślu przy kościele pod wezwaniem św. Trójcy (ss. benedyktynek) działalność Klubu Inteligencji Katolickiej³⁶. Wśród imprez organizowanych z okazji dni były także wystawy plastyczne i w naturalny sposób wielu artystów skupionych przy przemyskim BWA od 1983 r. dołączyło do grupy animatorów tamtych, niezależnych wydarzeń.

- Okładka „Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego”, egzemplarz ze zbiorów Jana Musiała. Fot. Marta Trojanowska
- **Sierpień 1985 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny”, – Józef Kurylak – spotkanie autorskie¹⁷.
- **Sierpień – wrzesień 1985 r., Przemyśl:** ukazanie się *Zarysu dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego* autorstwa ks. dr. Juliana Atamana (seria historyczna, t. 1), pierwszego tomu wychodzącej w latach 1985–1990 serii niezależnej „Biblioteczka Przemyska”. Redaktor tomu – Jan Musiał. Komitet redakcyjny serii: Jerzy Adamski, Jan Draus, Bolesław Fleszar, ks. Edward Frankowski, Krzysztof Kaniewski, ks. Stanisław Krzywiński, Wanda Tarnawska, Tadeusz Ulma, Stanisław Zlonkiewicz¹⁸.
- **Wrzesień 1985 r., Przemyśl:** Dni Kultury Chrześcijańskiej. W programie m.in.: *Akcja katolicka w diecezji przemyskiej* – wykład ks. Juliana Atamana; Jan Józef Szczepański – spotkanie autorskie; Jacek Fedorowicz – spotkanie autorskie; kościół oo. franciszkanów – Marian Machura – współczesna pieśń liturgiczna, recital organowy; Anna Madeyska–Pilch, Antoni Pilch – dawne pieśni polskie – recital; *Pamięci św. Benedykta – exlibris i mała forma graficzna* – wystawa ze zbiorów klasztoru oo. benedyktynów w Lubiniu; *Droga krzyżowa* – wystawa grafiki Andrzeja Bielawskiego; *Droga Krzyżowa* – wystawa grafiki plastyków wrocławskich; *500 dni „Solidarności”* – wystawa grafiki i rysunków Jacka Fedorowicza; *Modlitwy bieszczadzkie* – wystawa rzeźby Jana Ligaja¹⁹.

¹⁷ *Kronika...*, s. 55; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 82.

¹⁸ J. Ataman, *Zarysu dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1985, s. 2; relacja ustna Jana Musiała z 18 II 2012 r.

¹⁹ *Kronika...*, s. 55; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 83; relacja ustna Grażyny Niezgody z 23 III 2012 r.

³² Wystawę zdjęto na osobistą interwencję wicewojewody Wojciecha Władczyzna. Relacja telefoniczna Stanisława Koby z 23 II 2012 r.; wspomnienia własne autora; www.kobastaszek.pl/index.php?s=biografia, dostęp 10 IV 2012 r.

³³ Na podstawie relacji ustnej Tadeusza Nuckowskiego zapisała Marta Trojanowska, Przemyśl 14 III 2012 r.

³⁴ Tadeusz Nuckowski (1948 r.) od ukończenia studiów na Wydziale Grafiki Akademii Sztuk Pięknych w roku 1974 zajmuje się grafiką warsztatową (głównie linorytem, choć także i grafiką komputerową), rysunkiem, malarstwem, działaniami multimedialnymi, projektowaniem graficznym (książki, plakaty, znaki graficzne, okładki płytowe) oraz fotografią. Zrealizował szereg wystaw i pokazów indywidualnych w wielu galeriach polskich (Kraków, Warszawa, Wrocław, Łódź, Toruń, Rzeszów, Nowy Sącz, Sandomierz, Przemyśl) i zagranicznych (Londyn, Paryż, Oslo, Paderborn, Wildeshausen, Lwów, Koszyce). Wystawiał na ponad dwustu krajowych i międzynarodowych pokazach grafiki. W latach 1976–1996 był dyrektorem Galerii Sztuki Współczesnej w Przemyślu. Od roku 2000 jest profesorem Uniwersytetu Rzeszowskiego, gdzie prowadzi pracownię projektowania graficznego na Wydziale Sztuki (przypis: T. N.).

³⁵ Ciekawostką jest fakt, że przez osiem lat od swego powołania Tadeusz Nuckowski, który nie należał do PZPR ani żadnego ze stronnictw, pełnił funkcję p.o. dyrektora (dyrektora „przez omyłkę” – jak, żartując, mówi o sobie).

³⁶ *Dni Kultury Chrześcijańskiej, Przemyśl 4–20 IX 1983 r.*, druk ulotny informujący o imprezach, b.d.

• Tadeusz Nuckowski, *Na wszystkich frontach szaro*, 1982 r., linoryt, 55 x 83, wł. autora. Fot. Tadeusz Nuckowski

Tadeusz Nuckowski zajmował się organizacyjną stroną wielu niezależnych wystaw; niejednokrotnie podsuwał praktyczne pomysły, dzięki którym można było ominąć techniczne braki i rozwiązać niektóre problemy. Projektował i wykonywał zaproszenia, plakaty i informacyjne plansze. Był między innymi autorem plakatu na Dni Kultury Chrześcijańskiej w 1988 r., na którym motywem wiodącym były ręce Boga i praojca Adama z Kaplicy Sykstyńskiej. Plakat ten odbito w technice sitodruku w niewielkim prywatnym zakładzie poligraficznym Bogusława Kilara i Edmunda Gorzelanego na Kruhelu. Podczas ekspozycji książki niezależnej wykonał planszę, na której tytuł napisał czcionką „solidarycą”. Większe formaty tych plansz powstawały w domu Marka Kuchcińskiego w Ostrowie koło Przemyśla.

Dodać należy, że podczas wernisaży wręczane były wyróżnionym artystom zaprojektowane na tę imprezę dyplomy. Ich autorem był przemyski malarz Jerzy Cepiński. Tadeusz Nuckowski posiada również taki dyplom. Inną pamiątką tamtego zaangażowania się jest egzemplarz Pisma Świętego z dedykacją ks. biskupa Ignacego Tokarczuka.

Zaangażowanie Tadeusza Nuckowskiego – dyrektora galerii BWA – w aranżację wystaw niezależnych mogło się dla niego skończyć utratą stanowiska bądź pracy. Pomimo faktu, że agenci Służby Bezpieczeństwa interesowali się jego współpracą z Kościołem³⁷, nie doszło do represji.

Po demokratycznych przemianach, gdy w województwie musieli odejść wszyscy dyrektorzy z „nadania PZPR”, Tadeusz Nuckowski jako jedyny nie stracił funkcji.

³⁷ Podczas przygotowań do jednej z wystaw w podziemiach kościoła oo. franciszkanów, zupełnie spontanicznie Tadeusz Nuckowski zdecydował się użyć szyb z galerii BWA na tę właśnie wystawę. Podczas przenoszenia szyb z siedziby BWA przy Rynku na ulicę Franciszkańską przez Zygmunta Majgiera, do Tadeusza Nuckowskiego podszedł oficer przemyskiej Służby Bezpieczeństwa (Krzysztof Bobiński) i zaczął wypytywać o te działania. Inauguracja dopiero po chwili zdał sobie sprawę z kim rozmawia. Współpracujący z artystami, reprezentujący biskupa Ignacego Tokarczuka ks. Stanisław Krzywiński starał się formalnie pomóc Nuckowskiemu, wysyłając do Galerii BWA – jako Muzeum Diecezjalne – prośbę o wypożyczenie szyb. Prośba taka była „podkładką” uwiarygadniająca działania dyrektora.

- **Listopad 1985 r., Przemyśl:** kościół oo. karmelitów bosych – *Epitafium św. Kazimierzowi* – spektakl wrocławskiej grupy bez sceny²⁰.
- **15 sierpnia – 17 września 1986 r., Przemyśl:** podziemia kościoła oo. franciszkanów – wystawa malarstwa Tadeusza Boruty. Organizatorzy wystawy: Magdalena Hniedziewicz i Marek Kuchciński. Ekspozowano następujące prace z cyklu *Eli, Eli lema sabachthani: Ukrzyżowany*, olej, 1983; *Upadek*, olej 1983; *Niesienie Krzyża*, olej, 1983; *Złożenie do grobu*, olej, 1983; *W ciemnicy*, olej, 1983; *Całun*, olej, 1985; *Pieta*, olej, 1985; *Miserere*, olej, 1985 oraz prace: *Pamięci Księdza Jerzego*, olej 1984; *Niemota*, olej 1986; *Veraikon*, olej 1986; *Mąż Boleści*, olej 1986; *Bez tytułu*, olej, 1986. Wydano na powielaczu katalog z tekstem autorstwa Stanisława Rodzińskiego²¹.
- **13 i 14 września 1986 r., Przemyśl – Częstochowa:** przedstawiciele harcerzy z „Czarnej Trzynastki” na zlocie niezależnych drużyn harcerskich²².
- **Wrzesień 1986 r., Przemyśl:** podziemia kościoła oo. franciszkanów w Przemyślu – I wystawa plastyki *Człowiek – Bóg – Świat*, w której udział wzięli głównie przemyscy artyści. Z inicjatywy Marka Kuchcińskiego i Grażyny Niezgody nawiązano kontakty ze środowiskiem plastycznym w kraju. Księża Stanisław Krzywiński i Stanisław Zarych z ramienia ks. bp. Ignacego Tokarczuka udzielają pomocy organizatorom²³.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Kalendarium Kultury Niezależnej [w:] Pokolenie...*, s. 268. Wykaz prac T. Boruty wg katalogu przemyskiej wystawy.

²² A. Huk, *op. cit.*, s. 251.

²³ A. Wojciechowski, *Czas smutku, czas nadziei. Sztuka niezależna lat osiemdziesiątych*, Warszawa 1992, s. 168; relacje ustne: Jana Musiała z 18 II 2012 r. i Grażyny Niezgody z 23 III 2012 r.

- **17–19 października 1986 r., Lubaczów:** prokatedra – Dni Kultury Chrześcijańskiej pod hasłem *Księdzu Jerzemu w hołdzie*, które rozpoczęła msza św. z homilią ks. Zygmunta Zuchowskiego, kanclerza Kurii Archidiecezji w Lubaczowie. W ramach dni m.in.: inscenizacja *Powstań, Abelu* w reżyserii ks. Józefa Dutka w wykonaniu młodzieży oazowej z Lubaczowa, wykłady o tematyce religijnej Zbigniewa Strzałkowskiego i Leszka Grzelli z Duszpasterstwa Środowisk Twórczych z Lublina, wystawa rzeźby i malarstwa *Bóg – Świat – Człowiek* przygotowana przez Janusza Szpyta, absolwenta ASP w Krakowie²⁴.
- **Październik 1986 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny” – *Biblijne inspiracje w twórczości Bruno Szulca* – wykład Krzysztofa Sawickiego.
- **4–20 listopada 1986 r., Jarosław:** kościół farny (kolegiata) – I Katolicki Tydzień Historyczny poświęcony pamięci żołnierzy Armii Krajowej; seria wykładów historycznych Janusza Kolakowskiego i Tadeusza Ulmy²⁵.
- **4 stycznia 1987 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – powstanie Tymczasowego Komitetu Założycielskiego KIK²⁶.
- **Styczeń 1987 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny” – *Antyutopia w literaturze* – wykład Stefana Makowieckiego.
- **Styczeń – luty 1987, Przemyśl:** ukazanie się w ramach „Biblioteczki Przemyskiej” (seria historyczna, t. 3) *Kościółów starego Przemysła* autorstwa Krzysztofa Kaniewskiego z fotografiami Jerzego Sławca. Redaktor tomu: Jan Musiał²⁷.
- **26 marca 1987 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – Jarosław Walicki – *Filozofia Błażeja Pascala* – pierwszy wykład dla członków tworzącego się KIK²⁸.
- **Marzec 1987 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny” – *Sztuka egipskich Koptów* – wykład Elżbiety Makowieckiej.
- **Marzec – kwiecień 1987 r., Przemyśl:** ukazanie się w ramach „Biblioteczki Przemyskiej” (seria socjologiczna, t. 1) wydawnictwa *Parafie bieszczadzkie* Andrzeja Potockiego dedykowanego ks. biskupowi Ignacemu Tokarczukowi²⁹.
- **Pierwsza dekada kwietnia 1987 r., Przeworsk:** bazylika Św. Ducha – IV Katolicki Tydzień Historyczny. Między innymi: 9 kwietnia – wykład *Wychowanie religijne w harcerstwie* i dyskusja z udziałem Michała Bobrzyńskiego z Lublina³⁰.

²⁴ J. Czekalski, *X Tygodni Kultury Chrześcijańskiej* [w:] J. Czekalski (red.), *10 lat Klubu Inteligencji Katolickiej w Lubaczowie 1987–1997*, Lubaczów 1997, s. 17–18.

²⁵ Tadeusz Ulma rozpracowywany był przez WUSW w Przemyślu i RUSW w Jarosławiu w ramach kwestionariusza ewidencyjnego krypt. „Katecheta”; AIPN Rz, 034/509, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Katecheta”, Notatka służbowa ppor. Ryszarda Jarosza, k. 18.

²⁶ AIPN Rz, 034/592, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Brodaty”, Notatka służbowa podpisana przez ppor. Z. Milo, k. 48–49.

²⁷ K. Kaniewski, *Kościół starego Przemysła*, Przemyśl 1987, s. 4.

²⁸ J. Walicki, *Naukowe formy działalności lubaczowskiego KIK* [w:] J. Czekalski (red.), *op. cit.*, s. 32.

²⁹ A. Potocki, *Parafie bieszczadzkie*, Przemyśl 1987, s. 1, 4.

³⁰ AIPN Rz, 034/592, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Zuch”, Meldunek uzupełniający nr 79/88 z dn. 18 IV 1988 r., k. 43; na meldunku podpisy por. Zdzisława Gancarza i kpt Tadeusza Stepnia z WUSW w Przemyślu.

Tadeusz Nuckowski: „Zastanowiłem się nad pytaniem, dlaczego wystawialiśmy w »niezależnym obiegu«. Mówię – oczywiście – o sobie, ale to mogło być postawą nie tylko moją. Stan wojenny, znenawidzona »komuna«, wszechobecne upartyjnienie, cenzura – a tu nagle nęcące obszary wolności. Jak można było z nich nie skorzystać? Ale także i świadomość, że dociera się do całkiem innego kręgu odbiorców i ten krąg się przez to poszerza...”.

Jadwiga Sawicka:³⁸

Jadwiga Sawicka³⁹ uważa, że uczestniczyła raczej biernie w tym, co dzisiaj określa się wydarzeniami kultury niezależnej w Przemyślu. Ważniejsze osoby tamtych lat to Marek Kuchciński, który „dawał miejsce” dla przyjezdnych i dla zorganizowania spotkania – poddasze domu nazwane potem „Strychem kulturalnym”, Grażyna Niezgodą, która zawsze była „w środku” dziejących się wydarzeń kulturalnych i Stanisław Koba.

Dla Jadwigi Sawickiej interesującym i ważnym doświadczeniem był przyjazd do Przemysła artystów i intelektualistów z Anglii. Było to o tyle ważne, że w latach 80. w Przemyślu takie osoby oficjalnie nie gościły. W 1988 r., w jesieni przyjechali Helen Ganly i Edward Robinson z Oxfordu⁴⁰. Przyjechali prawdopodobnie zaproszeni przez Fundację Batorego, ale to nie jest pewne. W ich przyjazd zaangażowany był Marek Kuchciński.

Helen Ganly trafiła do Polski przez Niemcy Zachodnie i Czechosłowację, gdzie już wcześniej była i kontaktowała się z tamtejszymi niezależnymi artystami. Helen zawsze starała się, aby jej sztuka była zaangażowana we współczesne problemy i aby problemy te poprzez sztukę trafiły do w miarę szerokiego kręgu odbiorców. Napisała na przykład książeczkę dla dzieci „The Wolfman and the Clown” o tym, „jak to jest być artystą w socjalizmie”. Z gośćmi anglojęzycznymi przyjeżdżała zawsze do Przemysła zmarła niedawno Marta Sienicka, która była tłumaczką i pracowała na KUL-u.

Jadwiga Sawicka otrzymała wówczas zaproszenie na spotkanie z tymi artystami. Spotkanie miało się odbyć w podziemiach kościoła franciszkanów i zapowiadało się na bardzo interesujące – miał być to pierwszy kontakt Jadwigi Sawickiej od ukończenia studiów z artystami z Zachodu; kontakty takie po prostu w Przemyślu nie były wówczas możliwe. Artyści z Zachodu mieli mówić o sztuce, oczekiwano raczej niezależnego wykładu o nowościach w kulturze i sztuce. Jadwiga Sawicka nie ukrywa, jak bardzo była zaskoczona i zawiedziona, że Helen Ganly w swoim wystąpieniu przedstawiła sztukę Stanleya Spencera. Był to malarz znany już w Polsce z opracowań i właściwie z prelekcji Angielki niczego nowego się nie można było

³⁸ Na podstawie relacji ustnej Jadwigi Sawickiej zapisała Marta Trojanowska, Przemyśl 18 III 2012 r.

³⁹ Jadwiga Sawicka (1959 r.) po studiach na krakowskiej ASP (dyplom w pracowni Jerzego Nowosielskiego, 1984 r.) wróciła do Przemysła. Uczestniczyła w kilku wystawach sztuki niezależnej ale prezentowała także prace na lokalnych przeglądach organizowanych przez ZPAP. Swoją świadomy debiut artystyczny umieszcza raczej w połowie lat 90.; lata 80. XX wieku to okres poszukiwań artystycznych, których efekty uznaje za mało interesujące. Wystawy z lat 80.: 1985 – *Droga i prawda, I Krajowa Wystawa Młodych*, Wrocław; 1985 – *Salon Przemyski*, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, Przemyśl; 1986 – *Człowiek – Bóg – Świat, wystawa sztuki niezależnej*, krypta kościoła oo. franciszkanów, Przemyśl; 1987 – *Droga i Prawda, II Krajowa Wystawa Młodych*, Wrocław; 1987 – *Salon Przemyski*, Państwowe Liceum Sztuk Plastycznych, Jarosław; 1988 – *Człowiek – Bóg – Świat, wystawa sztuki niezależnej*, krypta kościoła oo. franciszkanów, Przemyśl (przypis: J. S.).

⁴⁰ Helen Mary Ganly (1940 r.) – angielska malarka, autorka i ilustratorka książek dla dzieci. Urodziła się i spędziła dzieciństwo w Cookham w Berkshire. W latach 1958–1962 studiowała w Szkole Sztuk Pięknych (*Slade School of Fine Art*) w Londynie, od 1966 r. mieszka i pracuje w Oxfordzie, ma w dorobku wiele wystaw w Wielkiej Brytanii i Europie. www.neilsmith.net/projects/installation/invisible-cities, dostęp 14 III 2012 r. www.magdalenrodastudios.com/associates.php, dostęp 14 III 2012 r. Edward Robinson – angielski rzeźbiarz i estetyk, autor licznych publikacji, w latach 80. kierował Centrum Studiów i Badań nad Sztuką i Duchowością w Londynie. E. Robinson, *op. cit.*, s. 9.

dowiedzieć. Wykład był ilustrowany slajdami. Drugi wykład Helen traktował o niezależnych artystach w Czechosłowacji – był już dla Jadwigi Sawickiej bardziej ciekawy, bo był nowością. Natomiast na strychu u Marka Kuchcińskiego Helen Ganly opowiadała o współczesnych problemach artystów – szczególnie kobiet artystek w Wielkiej Brytanii i o problemach emigrantów w tym kraju. Pokazała też na slajdach trochę swoich prac i ten przekaz Jadwiga Sawicka zapamiętała jako bardzo interesujący, świeży i współczesny.

Gdy po latach Jadwiga Sawicka zapytała Helen, dlaczego na pierwsze spotkanie wybrała temat dotyczący Stanleya Spencera, usłyszała, że po prostu dlatego, iż spędziła dzieciństwo w Cookham, a Spencer niewielkie, prowincjonalne Cookham uczynił bohaterem wielu swoich obrazów. Spencer przez całe życie mieszkał w tej miejscowości, był nią zauroczony i jej oddany. Helen z dzieciństwa i opowiadań innych pamiętała Spencera. Długo wahała się, o czym opowiedzieć Polakom na pierwszym spotkaniu i stwierdziła, że malarstwo Spencera będzie najbardziej odpowiednie w nawiązaniu kontaktu z publicznością.

Dla Helen wyjazd do Polski był wyjazdem w nieznaną. Nie wiedziała wiele o zwyczajach Polaków i o sytuacji dnia codziennego. Nie wiedziała, na co należy być przygotowanym. Dziwiły ją drastyczne braki w sklepach – na przykład brak podpasek dla kobiet. Dziwiła ją też odmiennność problemów, którymi żyją tutaj ludzie. W Anglii problemem była emigracja, feminizm – pojęcia zupełnie obce dla ówczesnych Polaków, szczególnie na prowincji.

Edward Robinson, rzeźbiarz i filozof z Oxfordu był katolikiem i podkreślał to; było to rzadkie u Brytyjczyków. W podziemiach u franciszkanów mówił o duchowości, wyobraźni twórczej i tradycji oraz o tym, że dzieło sztuki żyje dzięki temu, że odbiorcy nie są wobec niego obojętni.

Edward Robinson zadał sam sobie potem zadanie wykonania dla jakiegoś ubogiego, nowego kościoła rzeźby, która stanowiłaby, jego wyposażenie. Wybór padł na Tarnawce koło Krasieczyna, zapewne dlatego, że ks. proboszcz Stanisław Bartmiński z Krasieczyna zaangażowany był w organizację pleneru dla artystów. Robinson wykonał dla Tarnawiec rzeźbę w drewnie – tryptyk⁴¹.

Jadwiga Sawicka uważa, że dla artystów z Anglii niezwykle było wówczas to, że w Polsce tak wiele akcji dzieje się przy kościołach. Nie do końca chyba rozumieli tę „przykościółowość”. Dla nich współpraca z Kościołem była tworzeniem dla Kościoła. Tutaj mieli do czynienia z dziwną sytuacją – artyści o różnych poglądach (nie tylko artystycznych) spotykają się i wystawiają w przestrzeniach kościołów, a Kościół właściwie jest i nie jest ich mecenasem... Nie do końca zdawali sobie sprawę z typu związku ówczesnych artystów z Kościołem i kulturą religijną.

Pomimo tych odmienności artyści z Oxfordu dobrze się czuli w Polsce. Byli chyba Polską zauroczeni, bo rok później przyjechało ich już kilkoro i byli gośćmi pleneru, który Stanisław Koba zorganizował na plebanii w Krasieczynie; zamek w Krasieczynie i okolice były interesującym miejscem do malowania. W 1991 r. Jadwiga Sawicka, Stanisław Koba i Ireneusz Bec byli na plenerze zorganizowanym przez Helen Ganly i jej przyjaciół w Sutton Courtenay Abbey w Oxfordshire⁴².

Znajomość z Helen Ganly zawarta wówczas trwa do dzisiaj. Helen, gdy tylko może, gości w Przemysłu u Jadwigi Sawickiej, albo u Grażyny Niezgody. Jest między innymi uczestniczką plenerów na Słonnem koło Dubiecka.

- **8 czerwca 1987 r., Przemysł:** ukazanie się okolicznościowego numeru pisma „Rola Katolicka” związanego z Pielgrzymką Ojca Świętego do Ojczyzny w 1987 roku. Od 1982 r. ks. biskup Ignacy Tokarczuk wnioskował do Zespołu Roboczego ds. Wydawnictw i Czasopism, Komisji Wspólnej Episkopatu Polski i Rządu PRL i do innych organów o reaktywowanie tygodnika pod tym tytułem³¹. Wobec bezskuteczności tych starań decyzją ks. biskupa Ignacego Tokarczuka zaczęto wydawać pismo religijne i społeczno-kulturalne (zamieszczano relacje z ważniejszych wydarzeń dot. kultury niezależnej) w formacie A4 i A3 (nr 1 okolicznościowy, nr 6 i 7) drukowany techniką offsetową, w nakładzie ok. 5.000 egz., poza oficjalnym obiegiem, „Do użytku wewnątrzkościelnego”. Większość artykułów sygnowana była prawdziwymi nazwiskami autorów: Jan Musiał (redaktor naczelny), Piotr Andrzejewski, Janusz Czarski, Jan Draus, ks. Eugeniusz Dryniak, ks. Edward Frankowski, Dionizy Garbacz, Maria Gorbaczewska, ks. Adam Klisko, Jerzy Koziarz, Irena Lewandowska, Aleksander Nałęcz, Jan B. Ożóg, ks. Waław Partyka, Anna Przetocka-Sidorowicz, Małgorzata Rudnicka, Jarosław A. Szczepański, Wanda Tarnawska, ks. Marian Wolicki, Zbigniew K. Wójcik, Zbigniew Ziemiański, ks. Bronisław Żołnierczyk i inni; częstym autorem był również ks. bp. Ignacy Tokarczuk.

- **9–10 czerwca 1987 r., Przemysł – Tarnów:** harcerze z „Czarnej Trzynastki” w mundurach uczestniczą w spotkaniu z Janem Pawłem II w Tarnowie; po powrocie represje – zakaz wyjazdu wakacyjnego na obóz³².

³¹ Tygodnik o takim tytule był wydawany w Przemysłu w okresie międzywojennym. NN, *Czekanie na „Rolę...”, „Rola Katolicka”, nr 1, okolicznościowy z 8 VI 1987 r., s. 8; relacja Jana Musiała z 18 II 2012 r.*

³² A. Huk, *op. cit.*, s. 251–252.

• Stanisław Koba, *Wiosna nasza*, plakat z lat osiemdziesiątych XX wieku. Fot. Stanisław Koba

⁴¹ M. Kuchciński, *Tryptyk...*, s. 9-11

⁴² *Artweek International Artist's Plener 1991, 27 April – 18 May 1991 Sutton Courtenay Abbey. Catalogue*, Oxford 1991, s. 3, 19, 23.

- **Czerwiec 1987 r., Przemysł:** „Strych kulturalny” – Stanisław Koba – spotkanie autorskie.
- **13 lipca 1987 r., Lubaczów – Przemysł:** rejestracja Klubu Inteligencji Katolickiej w Urzędzie Wojewódzkim³³. Asystent kościelny KIK: ks. Józef Jan Dudek; członkowie–założyciele: Jerzy i Krystyna Czekalscy, Adam Kantor, Józef Karaś, Małgorzata i Jan Klimkiewiczowie, Stanisław P. Makara, Urszula i Mariusz Olbromscy, Adam Slomiany, Krzysztof Szczepański, Jadwiga Szypt, Janusz Szypt, Jarosław Walicki, Zdzisław Zathy³⁴.
- **12 sierpnia 1987 r., Jarosław:** kościół oo. franciszkanów reformatów – *Polskie sierpnie* – wykład Tadeusza Ulmy³⁵.
- **Sierpień 1987 r., Przemysł:** „Strych kulturalny” – *Euro-pa Środkowa w publicystyce polskiej krajowej i zagranicznej* – wykład Krzysztofa Dybciaka³⁶.
- **15 września 1987 r., Przemysł:** ukazanie się drugiego numeru „Roli Katolickiej”.
- **20 września 1987 r., Przemysł:** podziemia kościoła oo. franciszkanów w Przemysłu – II wystawa plastyki *Człowiek – Bóg – Świat*, w której udział wzięli artyści głównie z terenu ówczesnej diecezji przemyskiej: Joanna Auleytnier–Kniecicka, Barbara Bandurka–Wilk, Bogdan Biernat, Beata Bober, Krzysztof Bukala, Izabela Chudy, Janusz Cywicki, Alina Czernecka–Mikrut, Zygmunt Czyż, Wiktor Dżochowski, Marian Fugiel, Józef Gniwek, Roman Górka, Andrzej Kmiecik, Edward Kmiecik, Piotr Kniecicki, Stanisław Koba, Mirosław Kocoł, Jan Krawiec, Ryszard Kryński, Andrzej Kubat, Leszek Kuchniak, Alicja Łatka–Lewandowska, Stanisław Madej, Jerzy Matuszewski, Marek Mikrut, Tadeusz Nuckowski, Stefania Olszańska–Marszałek, Władzimir Piętał, Jerzy Plucha, Emil Polit, Barbara Preisner, Barbara Rychlicka–Torba, Jadwiga Sawicka, Jan Siedlecki, Barbara Smoczeńska, Józef Soszyński, Janusz Szypt, Wiktor Śliwiński, Stanisław Tobiasz, Jerzy Tomala, Ryszard Torba, Anna Turkowska, Tadeusz M. Turkowski, Janusz Witowicz, Krzysztof Wojtowicz, Grażyna Zając–Sowa. Jury w składzie: Magdalena Hniedziewicz, Lechosław Lameński, ks. Waclaw Patryka, Kazimierz Wiśniak przyznało I nagrodę – Beacie Bober, II nagrodę – Emilowi Politowi, wyróżniono prace Zygmunta Czyża i Janusza Szypta. Nagrodę Komitetu Kultury Niezależnej „Solidarność” otrzymała Alicja Łatka–Lewandowska³⁷.
- **Wrzesień 1987 r., Przemysł:** podziemia kościoła oo. franciszkanów – recital wiolonczelowy Marka Zazuli.
- **Październik 1987 r., Przemysł:** podziemia kościoła oo. franciszkanów – wykłady: *Józef Czapski – biografia polityczna* Jana Drausa; *Józef Czapski – twórczość* Lechosława Lameńskiego (KUL);

Grażyna Niezgoda:⁴³

Do działalności w środowisku kultury niezależnej zaprosił mnie Krzysztof Kaniewski. Odwiedził mnie kiedyś w salonie Desy na Rynku 15 i zaproponował spotkanie. Odbędzie się ono w mieszkaniu Kaniewskich, przy placu Katedralnym, w budynku należącym wówczas do Muzeum Ziemi Przemyskiej; obecnie jest to Muzeum Archidiecezjalne. Oprócz mnie na spotkaniu byli Marek Zazula i Marek Kuchciński. I tak to się zaczęło.

Kiedy przyszła propozycja działalności podziemnej, galeria Desy przy ul. Fredry 5, którą prowadziłam od 7 czerwca 1976 r., była już zawieszona w swojej działalności. Stan wojenny, zamknięcie muzeów, bojkot artystów, wszystko to sprawiło, że straciłam zapal do działalności oficjalnej. Otworzyłam tę galerię z własnej inicjatywy, dyrektorów P.P. Desa zaprosiłam dopiero na otwarcie i choć dyrekcja państwowego przedsiębiorstwa pozwalała mi na jej prowadzenie, nie miałam z tego tytułu nawet premii. Dla mnie nie było więc żadnej różnicy w działalności podziemnej a oficjalnej, nadal pracowałam z potrzeby kontaktu ze sztuką i *non profit*. Dlatego chętnie zareagowałam na propozycję współpracy kolegów, którzy, jak wiedziałam, już skutecznie działali w Klubie Inteligencji Katolickiej.

Zaczęliśmy od organizacji wieczorów autorskich, pierwsze było spotkanie z poetą Józefem Kurylakiem i odbyło się w mieszkaniu państwa Kuchcińskich przy ulicy Matejki. Pan Zbyszek żył jeszcze i bardzo Marka wspierał w działalności, podobnie jak pani Janina. Słynna była orzechówka, nalewka pana Zbyszka, która przeszła do historii. Następne spotkanie, z rzeszowską poetką i działaczką kultury niezależnej Barbarą Tondos, odbyło się w moim domu i było dość burzliwe. Józef Kurylak w tamtych czasach był agresywny i bezkompromisowy w dyskusjach artystycznych. Aby zakończyć sprawę Józefa: był uczestnikiem niemal wszystkich spotkań i wydarzeń. W pracę się nie włączał, ale bywał i choć teraz wiemy, że był agentem bezpieki, pseudonim „X”⁴⁴, to dotychczas w archiwach IPN relacji z naszych spotkań podobno nie odnaleziono.

Wszystkie następne spotkania odbywały się już w domu w Ostrowie, przy ul. Węgierskiej 98, u Marka Kuchcińskiego. Dom był w ogrodzie, na parterze była kuchnia i sypialnie, przestrzeń dzienna mieściła się na zaadaptowanym strychu; miejsca było dużo, można było zaprosić dowolną liczbę osób. Przedsięwzięcie nazwaliśmy „Strych kulturalny” i odbyły się tam spotkania z najznamienitszymi ludźmi tamtych czasów: Wiktor Woroszyński, Leszek Moczulski, Bogdan Cywiński i wiele innych świetnych osób. Oprócz gospodarza Marka Kuchcińskiego, Marka Zazuli, mnie, bywali tam jeszcze Lucyna i Janusz Czarscy, Jan Musiał, Jerzy i Beata Bonarkowie, Jadwiga Sawicka, Stanisław Koba, Urszula Zaleszczyk, wspomniany Józef Kurylak i inni. Bardzo ważną postacią „Strychu” była Marta Sienicka, cudowna osoba, anglistka z Warszawy. Niedawno zmarła – z czym nie potrafię się pogodzić. Wraz ze swoim partnerem Stefanem Makowieckim sprowadzili na „Strych” wiele znamienitych postaci ze świata: z Londynu, Oxfordu, ze Stanów

³³ www.91.231.122.12/data/public/pliki/niedziela/251107_niedziela.pdf, dostęp 30 III 2012 r.; M. Olbromski, *10 lat temu* [w:] J. Czekalski (red.), *op. cit.*, s. 11.

³⁴ Z. Sawiński, S. Paściak, *Sylwetki członków Klubu Inteligencji Katolickiej w Lubaczowie* [w:] J. Czekalski (red.), *op. cit.*, s. 65–81; relacja ustna Mariusza J. Olbromskiego z 14 II 2012 r.

³⁵ AIPN Rz, 034/509, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Katecheta”, Notatka służbowa, stenogramy, k. 13–17.

³⁶ *Kronika...*, s. 56; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 83.

³⁷ *Ibidem*, A. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 280; relacja ustna Grażyny Niezgody z 23 III 2012 r.

⁴³ Grażyna Niezgoda – artystka fotografik, antykwiaryszka, krytyk sztuki, animatorka kultury. W latach 1973–2011 prowadziła na przemyskim Rynku, a potem przy Grodzkiej 1, znany z wielu publikacji salon z antykami. Od wielu lat zajmuje się popularyzacją sztuki, a szczególnie artystów Przemysła, których wspiera, dokumentuje i promuje ich dorobek. Założyła w Przemysłu pierwszą po wojnie galerię sztuki współczesnej – galerię Desy przy ul. Fredry 5. Współorganizowała wiele wystaw w ruchu kultury niezależnej, prowadziła jedną z najmniejszych na świecie galerię OKNO, działającą wprost na ulicy; obecnie (od 2003) prowadzi e-galerię sztuki współczesnej. Członkini Związku Artystów Fotografików od 1999 roku, zorganizowała osiemnaście wystaw indywidualnych, fotografuje Wiosnę Poetycką i Spotkania Artystów „Słonne”, opublikowała fotografie w kilkuset wydawnictwach i albumach m.in. *Mistrzowie polskiego pejzażu*, *Sztuka fotografii*, *Fotografowie*. Jest biegłą sędziwą z zakresu wycen dzieł sztuki, prowadzi aukcje charytatywne oraz wykłady o sztuce (przypis: G. N.). Grażyna Niezgoda napisała relację specjalnie do tego artykułu (M.T.).

⁴⁴ AIPN Rz, 00111/1275, t.1 i 2, Teczka personalna TW „X”.

Zjednoczonych, pamiętam nawet prelegenta z Australii. Dla mnie z gości najważniejsza była Helen Ganly, malarka z Oxfordu, z którą się zaprzyjaźniłam i utrzymujemy bardzo bliski kontakt do dziś.

Spotkania strychowe są dość dobrze opracowane w kalendarium „Strychu kulturalnego”, wydawnictwa, które Marek wraz z grupą przyjaciół wydawał. Opracowanie graficzne pierwszego numeru zrobił Mirosław Kocoł, robili je też Jadzia Sawicka i Staszek Koba. Do roku 1989 ukazały się trzy zeszyty⁴⁵. Felieton pod pseudonimem Miss Redakcji pisała Marta Sienicka, która

była jednocześnie tłumaczką wszelkich strychowych spotkań angielskojęzycznych. Spotkania były nagrywane i spisywane z nagrań, ale tak ogólnie, dokumentacja nie była naszą najmocniejszą stroną. Mieliśmy oczywiście świadomość tego, że coś nam ucieka, ale oprócz tej, potężnej przecież działalności o czym niżej, ja na przykład pracowałam zawodowo i to ciężko, codziennie do 18.00 prowadziłam salon Desy. Świeżo po śmierci męża wychowywałam samotnie syna Jędrzeja. Wraz z jamnikiem Fąflem byli oni częstymi uczestnikami spotkań na Węgierskiej.

Goście przyjezdni na ogół spali właśnie tam, miejsca było dużo. Jeśli się jednak nie mieścili, w czasie większych wydarzeń, nocowali u mnie.

Telefonów komórkowych nie było, zwoływaliśmy się zwykłymi telefonami, ale jakoś to działało bez zarzutu i strych był pełny, mimo że spotkania były trudne, ambitne.

W pracach wydawnictwa „Strych kulturalny” nie brałam udziału, bardziej byłam skupiona na wystawach w podziemiach oo. franciszkanów. Wystaw odbyło się kilkadziesiąt, m.in. Tadeusza Boruty, wspólna Jerzego Cepińskiego i Mariusza Kościuka, Zygmunta Czyży, Marka Sappetto, Marka Sobczyka, Jacka Fedorowicza. Najważniejszy i najbardziej znaczący był festiwal „Człowiek – Bóg – Świat”. Do pierwszej edycji zaprosiliśmy artystów z Przemysła, do drugiej z Archidiecezji Przemyskiej, która obejmowała terytorialnie z grubsza całe dawne województwo rzeszowskie, do trzeciej to już nam się zgłaszali artyści z Polski i zagranicy. Margaret Steel Hunter była z Glasgow, Helen Ganly i trójka innych z Oxfordu, Achim Gross i Erich Britz z Berlina Zachodniego, Barbara Gałuszka z San Francisco.

Ponieważ wiele lat prowadziłam galerię sztuki współczesnej, dysponowałam niezłą bazą danych artystów Podkarpacia. Po zredagowaniu listu do artysty – zaproszenia na wystawę, przekazywałam go do podpisu Markowi Kuchcińskiemu i księdzu Stanisławowi Zarychowi, archidiecezjowskiemu przemyskiemu. „Archidziece do mnie napisał” – powiedział mi kiedyś Janusz Cywicki, malarz i grafik. W jego głosie usłyszałam taki szacunek, jakby napisał do niego archanioł.

Na takie zaproszenie reagowali niemal wszyscy, już od pierwszej edycji. Bardzo zwracaliśmy też uwagę na wysoki poziom jury, zapraszaliśmy do niego wybitnych artystów i działaczy kultury niezależnej. Na wrocławskim festiwalu „Droga i Prawda” poznałam Maćka Gutowskiego i jego żonę Magdalenę Hniedziewicz, oboje byli wówczas wybitnymi krytykami

- Przemysł, wrzesień 1988 r. (?), spotkanie w mieszkaniu Grażyny Niezgody; od lewej: Stanisław Koba, Grażyna Niezgoda, Marek Kuchciński, Lucyna Hałasik (obecnie Podhalicz), Marek Matraszek (wówczas Londyn), Jan Jarosz. Fotografia ze zbiorów Grażyny Niezgody, identyfikacja osób – Grażyna Niezgoda

*Konstanty Aleksander Jeleński – tłumacz i krytyk Piotra Kłoczowskiego; Paryskie środowisko kultury polskiej Krzysztofa Dybciaka (KUL)*³⁸.

- **9 listopada 1987 r., Przeworsk:** kościół oo. bernardynów – obchody 75-lecia ZHP w ziemi przeworskiej, wmurowanie tablicy pamiątkowej z tej okazji; uczestniczy drużyna starszoharcerska „Czarna Trzynastka” im. Andrzeja Małkowskiego z drużynową Ireną Lewandowską³⁹.
- **22–29 listopada 1987 r., Lubaczów:** prokatedra – I Tydzień Kultury Chrześcijańskiej zorganizowany przez KIK. W ramach tygodnia odbyły się wykłady: ks. Krzysztofa Szczygła (PAT w Krakowie), *Eucharystia chrześcijan na podstawie Apokalipsy św. Jana* ks. dr Stanisława Hareźgi, wykład ks. dr. Ryszarda Wawry z Seminarium Duchownego w Przemysłu oraz *Eucharystia Sakramentu Przymierza* ks. prof. Jana Siegi z Kolegium Księży Jezuitów z Krakowie. Ponadto odbyły się: koncert Chóru Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego pod dyr. Kazimierza Górskiego oraz występ aktorek Teatru Polskiego w Warszawie: Anny Nehrebeckiej i Anny Dmochowskiej. Gośćmi Tygodnia byli prezesi KIK: Andrzej Potocki z Krakowa i Krzysztof Pawłowski z Nowego Sącza⁴⁰.
- **30 listopada 1987 r., Przemysł:** ukazanie się trzeciego numeru „Roli Katolickiej”.

³⁸ *Kronika...*, s. 56; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 83.

³⁹ Napis na odsłoniętej tablicy: „Harcerkom i harcerzom w 75. rocznicę powstania harcerstwa i 60. rocznicę powstania hufca im. K. Puławskiego za wierność Bogu i Ojczyźnie. Przeworsk, 11. XI. 1986. Chwała Im”. AIPN Rz, 034/592, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Zuch”, Szyfrogram nadany przez mjr Stanisława Mruka z –cę szefa Rejonowego USW w Przemysłu z dn. 21 I 1987, k. 41.

⁴⁰ J. Czekalski, *op. cit.*, s. 18.

⁴⁵ Drobną nieścisłość: trzy zeszyty wydawnictwa były przygotowane; ukazały się dwa.

- **Listopad 1987 r., Jarosław:** ukazanie się w ramach „Biblioteczki Przemyskiej” (seria historyczna, t. 4) wydawnictwa *Radawa* o. Albina Sroki. W publikacji wiele cennych ilustracji archiwalnych⁴¹.
- **14 stycznia 1988 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – ks. Roman Wawro (Wyższe Seminarium Duchowne w Przemyślu) – wykład *Obrona życia poczętego, w świetle zagrożeń jakie niesie wyobcowanie ze wszelkich wartości etycznych części polskiego społeczeństwa zorganizowany przez KIK*. W spotkaniu uczestniczyli m.in. internowani w 1981 r. z dawnego woj. przemyskiego⁴².
- **21 lutego 1988 r., Przemyśl:** ukazanie się czwartego numeru „Roli Katolickiej”.
- **10 marca 1988 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – Zdzisław Zathay (KIK w Lubaczowie) – wykład *AK w ziemi lubaczowskiej cz. I* zorganizowany przez KIK⁴³.
- **12 marca 1988 r., Przemyśl:** kościół Matki Bożej Królowej Polski, Duszpasterstwo Ludzi Pracy – wykład Tadeusza Ulmy⁴⁴.
- **4 kwietnia 1988 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – Wojciech Skrodzki (tygodnik „Niedziela”) – wykład *Galeria im. Jana Pawła II Państwa Porczyńskich* zorganizowany przez KIK⁴⁵.
- **7 kwietnia 1988 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – Zdzisław Zathay (KIK w Lubaczowie) – wykład *AK w ziemi lubaczowskiej cz. II* zorganizowany przez KIK⁴⁶.
- **6 czerwca 1988 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – Krzysztof Dybciak (KUL) – wykład *Powojenna literatura polska na obczyźnie – mit kresów południowo-wschodnich* zorganizowany przez KIK⁴⁷.
- **7 czerwca 1988 r., Przemyśl:** ukazanie się piątego numeru „Roli Katolickiej”.
- **Czerwiec 1988 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny” – Zygmunt Grzesiak (Kraków) – *Program Liberalno-Demokratycznej Partii „Niepodległość”* – przedstawienie programu i dyskusja⁴⁸.
- **31 lipca 1988 r., Przemyśl:** podziemia kościoła oo. franciszkanów – otwarcie wystawy prac graficznych Zygmunta Czyża z Rzeszowa; wystawa trwała przez część sierpnia, wydano katalog⁴⁹.
- **Sierpień 1988 r., Przemyśl:** podziemia kościoła oo. franciszkanów – wystawa malarstwa i grafiki Marka Sapetto⁵⁰.

⁴¹ A. Sroka, *Radawa*, Jarosław 1987.

⁴² J. Walicki, *op. cit.*, s. 32.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ AIPN Rz, 034/509, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Katecheta”, Notatka służbowa, k. 26.

⁴⁵ J. Walicki, *op. cit.*, s. 28.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 32.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 30. Relacja ustna Mariusza J. Olbromskiego z 14 II 2012 r.

⁴⁸ *Kronika...*, s. 56; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 84.

⁴⁹ J. Musiał, *Czyż w podziemiach*, „Strych kulturalny”, jesień 1988, z.1, s. 23; *Kronika...*, s. 56; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 84; A. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 187.

⁵⁰ *Kronika...*, s. 56; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 84; relacja ustna Grażyny Niezgody z 23 III 2012 r.

sztuki. Zaprosiłam ich do nas i od tego czasu byli blisko z nami związani, przyjeżdżali wielokrotnie. Często wspominamy z Markiem Zazulą nasz powrót z Ostrowa, z ul. Węgierskiej, w nocy, piechotą w ulewnym deszczu. Ja, Marek i Maciek Gutowski śpiewaliśmy „Ode do radości” Beethovena – ktoś z nas by wówczas przypuścił, że system któremu się przeciwstawialiśmy upadnie a „Oda...” stanie się hymnem Wspólnoty Europejskiej? Kto by przypuszczał, że ze „Strychu” wyjdą przyszli wojewodowie i posłowie? Raczej spodziewaliśmy się aresztowań niż zaszczytów.

Nieznani sprawcy kilkakrotnie wytlukli mi szyby w Desie i zaraz potem dzwonili do domu z wyzwiskami. Za każdym razem po takiej nocy spędzonej w salonie antyków przy wybitym oknie (nocni szklarze wszak nie istnieli), przeziębiałam się. Naturalnie dziecko było wówczas w domu samo, nie miałam go z kim zostawić. Takich anegdot każdy z nas mógłby opowiedzieć wiele. Szczególnie ci, którzy w nocy przywozili gości. Przypominam, że Marek Kuchciński miał jako figurant kryptonim „Toyota”.

Oprócz wystaw i festiwali plastycznych ważne były dla nas plenery, do roku 1989 odbyło się chyba dwa – w Krasiczynie, na plebanii. Na ten cel, chyba na ostatni plener 1989 r. to już Marek Kuchciński miał pieniądze z kultury niezależnej. Płacił chyba, o ile dobrze pamiętam, księdzu Bartmińskiemu dolara dziennie za osobę, na jedzenie, bo noclegi plebania użyczała nam nieodpłatnie. Nikt z nas nie liczył jakoś pieniędzy wydawanych na jedzenie, znaczki, benzynę, telefony. Pod koniec działalności, ok. 1988 r. pojawiły się jakieś kwoty z kultury niezależnej, ale były raczej na nagrody w konkursach plastycznych i plener, niż dla nas. Ja osobiście żadnych pieniędzy nie dostałam nigdy. Janek Jarosz, Jurek Bonarek albo Marek Kuchciński przywozili gości nie tylko z dworca do Ostrowa, często wozili ich też z Warszawy lub Lublina, toyotą Marka i też jego benzyną.

Wracając do festiwali „Człowiek – Bóg – Świat”: teraz z perspektywy, oceniam je wysoko, były na bardzo dobrym poziomie i nie stawialiśmy artystom wymogów treściowych. Fakt, że odbywały się w podziemiach kościoła nie powodował ograniczeń tylko do tematyki *sacrum*, a i tę mogliśmy wyrażać swobodnie, nawet poprzez brutalne metafory. Na obrazie Janusza Szpyta stojący obok krzyża mężczyzna sika!..., oczywiście artysta bronił *sacrum*, ale już wyobrażam sobie dziś taką ekspozycję – na pewno budziłaby protesty kół prawicowych, bez względu na intencje artysty. Wisiały też odważne akty, ale była to sztuka wysoka, więc nikogo to nie gorszyło. Oczywiście wystawy zbiorowe charakteryzują się różnicowaniem poziomu poszczególnych prac, ale powtarzam, te wystawy były na dobrym, wysokim poziomie.

Ktoś zapraszał artystów listownie, omawiał z nimi wszystko telefonicznie, woził obrazy, aranżował te wystawy, podpisywał obrazy, ktoś pilnował ekspozycji, ktoś te obrazy odsyłał. My. Chciało nam się.

Stanisław Koba:⁴⁶

Refleksja: Na sympozjum „Sacrum i Sztuka” w Rogóźnie zorganizowane przez Sekcję Historii Sztuki KUL w dniach 18–20 października 1984 r. zaproszono wybitnych krytyków, historyków sztuki, artystów i animatorów kultury niezależnej. Sympozjum zostało poświęcone kulturze niezależnej, w której praktyka religijna i artystyczna przenikają się w jednym doświadczeniu duchowym.

⁴⁶ Stanisław Koba (1957 r., Przemyśl), absolwent Liceum Plastycznego w Jarosławiu, studiował w Instytucie Wychowania Artystycznego UMCS w Lublinie, potem na Wydziale Malarstwa ASP w Krakowie, gdzie otrzymał dyplom w pracowni Jerzego Nowosielskiego (1984 r.). W latach 1984–1991 mieszkał w Przemyślu i brał udział w niezależnym ruchu artystycznym, wystawiając także w miejscowej Galerii BWA. Wystawy indywidualne z lat 80.: 1985 – *Czarnoziem*, foto-orka, Przemyśl – Krasiczyn; 1986 – *Cegła na szkołę*, cegła + foto, BWA Przemyśl; 1986 – *Czarne i Czerwone*, malarstwo, Galeria 34, Jarosław; 1986 – *Dobre*

Jacek Woźniakowski we wprowadzeniu mówił, że oprócz najróżniejszych rozważań teoretycznych, które wypełnią zapewne sympozjum, warte uwagi będą również takie przemyślenia, które przydadzą się praktycznie. Wzorem włoskiego inwentarza zaproponował, aby w Polsce zorganizować podobne archiwum gromadzące powojenną sztukę sakralną. Mówił: „po prostu dwa pokoje otoczone półkami, na których stoją te czki; pełna dokumentacja wszystkich kościołów... całe to archiwum prowadzi na dobrą sprawę jeden człowiek... Czy nie stać nas na takie dwa pokoje? Dobrze znam

tw. trudności obiektywne, ale boję się, że najobiektywniejszą z nich wszystkich jest indolencja; ufam, że takie zebranie jak dzisiejsze zdoła choć trochę nią potrząsnąć. Indolencja i zbyt słabe zrozumienie tego, czym jest w istocie kultura, jaka jest w jej obrębie rola sztuki i jaka jest rola sztuki w życiu religijnym człowieka i poza murami kościoła i przede wszystkim w Kościele”.

Na sympozjum została zaproszona strona kościelna: prymas, biskupi, animatorzy... Nikt ważny nie przybył. Prymas Józef Glemp odpowiedział listem: „Dziękuję... Spotkanie to stanowi szczególną okazję spojrzenia na bogactwo religijne między »sacrum a sztuką« Szanownemu Panu Profesorowi, organizatorom i uczestnikom przesyłam życzenia dobrych owoców konferencji, która, jak ufam, stanowić będzie także pomoc w życiu Kościoła w Polsce. Wszystkich obejmuję prymasowskim błogosławieństwem”.

Konkluzja: przytoczyłem ważne intelektualnie wydarzenie, przykład jednej z wielu inicjatyw kultury niezależnej dziejącej się w przykościelnych kruchtach. Puste gesty, puste słowa... Indolencja strony kościelnej to rzeczywista treść tych relacji, niestety, bez „dobrych owoców”, jak życzyłyby sobie prymas. Zebranie to i pozostałe nikim nie potrząsnęły choćby trochę, w co ufał Jacek Woźniakowski. Nadzieja, że ludzie kultury, sztuki i Kościoła zjednoczeni wokół jednego celu stworzą nową perspektywę, nową treść duchową dla nadchodzącej wolności, okazała się w rzeczywistości iluzją. Kościół nie współtworzył kultury, nie uczestniczył w tym duchowym bulgocie czasu przełomu, był głównym graczem politycznym, którego celem strategicznym było zajęcie dogodnej pozycji roszczeniowej w przyszłej wolnej Polsce. Kultura niezależna zaś w nowej sytuacji okazała się dobrą legitymacją na milczenie, można by rzec legitymacją zakładnika z zamkniętymi ustami w chwili, gdy jest konieczny ponowny krzyk. Nowy czas i nowe wezwania, zmiana ról i interesów. Kiedy KK, nieodległy sojusznik przystępuje do działania i pustą przestrzeń po upadłej ideologii zapelnia swoimi dogmatami, złotymi

i złe tematy, malarstwo BWA Krosno; 1987 – *Łódź*, cegła, Fort Sztuki, Kraków; 1988 – *Brama – Wieża*, obrazy dość konkretne, Strych Kulturalny, Przemysł; 1989 – *Czerwony żółw*, malarstwo, BWA Przemysł (wystawa zdjęta tuż przed otwarciem). Wystawy zbiorowe z lat 80.: 1984 – *Malarze z Krakowa*, Norymberga; 1985 – *Droga i prawda, I Krajowa Wystawa Młodych*, Wrocław; 1985 – *Salon Przemyski*, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej, Przemysł; 1985 – *Projekty wnętrz kościołów*, SARP, Gdańsk; 1986 – *Człowiek – Bóg – Świat*, wystawa sztuki niezależnej, krypta kościoła oo. franciszkanów, Przemysł; 1987 – *Droga i Prawda, II Krajowa Wystawa Młodych*, Wrocław; 1987 – *Salon Przemyski*, Państwowe Liceum Sztuk Plastycznych, Jarosław; 1988 – *Człowiek – Bóg – Świat*, wystawa sztuki niezależnej, krypta kościoła oo. franciszkanów, Przemysł. Inne ważniejsze wystawy indywidualne: 1991 – *Art Week*, kościół protestancki, Oxford (Anglia), 1993 – *Obrazy ryte*, Galeria KIK, Kraków 1994 – *Wiatr od wschodu*, Galeria ZPAP, Bydgoszcz; 2005 – *Tematy poważne i nie-poważne*, Galeria Otwarta Pracownia, Kraków; 2006 – *Obcęg i regulacji i inne sytuacje*, Galeria Entropia, Wrocław. www.kobastaszek.pl/index.php?s=biografia; www.biennale-sektor.art.pl/index.php/pl/artyci3/58, dostęp 10 IV 2012 r. (przypis: S. K., M. T.).

- III Wystawa Plastyki „Człowiek – Bóg – Świat” w podziemiach kościoła oo. franciszkanów, Przemysł, 18 września 1988 r. – Od prawej: Mirosław Kocoł, Grażyna Niezgoda, Jędrzej Niezgoda, Mojra Piekałkiewicz; w głębi po prawej – Frank Abrams z USA. Fot. ze zbiorów Jana Jarosza, identyfikacja osób – Grażyna Niezgoda

- **4 września 1988 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – Jan Nikisch (Zarząd KIK w Poznaniu) – wykład *Prawda o antysemityzmie polskim* zorganizowany przez KIK⁵¹.
- **18 września 1988 r., Przemysł:** ukazanie się szóstego numeru „Roli Katolickiej”.
- **18 września 1988 r., Przemysł:** podziemia kościoła oo. franciszkanów – III wystawa plastyki *Człowiek – Bóg – Świat*, (34 autorów, 90 prac), komisarz: Marek Kuchciński; plakat do wystawy autorstwa Tadeusza Nuckowskiego⁵². Jury w składzie: Janusz Eysymont (przew.), Maciej Gutowski, Henryk Waniek, Andrzej Żarnowiecki przyznało sześć równorzędnych nagród po 60 tys. zł. Otrzymali je: Izabela Chudy (Rzeszów) zestaw prac – za żarliwość wizji malarskiej, Mariusz Kościuk (Przemysł) obraz *Symbol* – za kulturę malarską, Jurek Lis (Przemysł) zestaw prac – za odważne poszukiwania malarskie, Barbara Rychlicka (Przemysł) obraz *Zwiastowanie* – za poszukiwanie treści symbolicznych, Marek Szary (Toruń) rysunek *Bez tytułu* – za skupioną refleksję o wartościach humanistycznych, Władysław Szulc (Sanok) zestaw prac – za wartości poetyckie⁵³; spotkanie autorskie z Henrykiem Wańkiem (Warszawa)⁵⁴.
- **24 września 1988 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – *Przez tundrę i tajgę po sowieckich łagrach* – spotkanie z Wiesławem Krawczyńskim, byłym więźniem łagrów zorganizowane przez KIK⁵⁵.
- **Wrzesień 1988 r., Krasiczyn:** Międzynarodowy plener artystyczny; gospodarz pleneru – proboszcz parafii ks. Stanisław

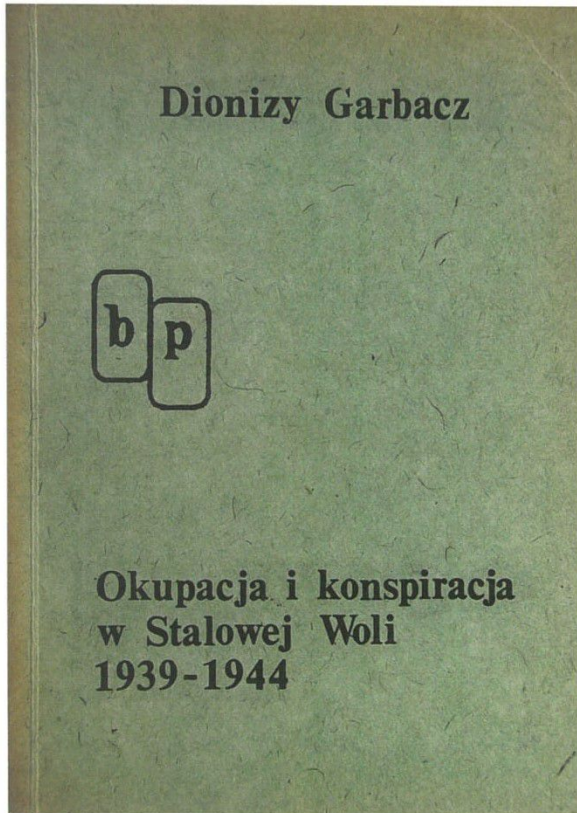
⁵¹J. Walicki, *op. cit.*, s. 29.

⁵²Relacja ustna Tadeusza Nuckowskiego z 14 III 2012 r.; por.: relacja powyżej.

⁵³*Kronika...*, s. 56; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 84; A. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 18; *Komunikat Jury z 17. IX. 1988 z archiwaliów Grażyny Niezgody* (maszynopis).

⁵⁴H. Waniek, „Choćbym się bronił, będę nazwany malarzem”, „Strych kulturalny”, wiosna 1989, z. 2, s. 3–4.

⁵⁵J. Walicki, *op. cit.*, s. 30.

- Okładka „Okupacja i konspiracja w Stalowej Woli 1939–1944”, egzemplarz ze zbiorów Jana Musiała. Fot. Marta Trojanowska

Bartmiński, miejsce zakwaterowania artystów – plebania kościoła św. Marcina⁵⁶.

- **Wrzesień 1988 r., Przemysł:** „Strych kulturalny” i podziemia kościoła oo. franciszkanów – Margaret Steell–Hunter (Glasgow) – spotkanie autorskie; David Regan – *Chrześcijaństwo a ideologia* – wykład⁵⁷.
- **Wrzesień – październik 1988 r., Przemysł:** w ramach „Biblioteczki Przemyskiej” ukazują się publikacje: Dionizego Garbacza, *Okupacja i konspiracja w Stalowej Woli 1939–1944* (seria historyczna t. 5) z fotografiami archiwalnymi i Aleksandra Nałęcza, *Cerkwie greckokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945. Zarys problematyki* (seria historyczna, t. 6) w redakcji Jana Musiała⁵⁸. Trwa przygotowywanie do druku kolejnych pozycji serii, wydanych już po 4 VI 1989 r. dwóch prac zbiorowych. Pierwsza z nich to *Jezuicki ośrodek tajnego nauczania w Starej Wsi* pod red. Stanisława Dydka i ks. Józefa Grzebień SJ w opracowaniu graficznym Zbigniewa Osełkowskiego i Zbigniewa Żółkiewicza⁵⁹. Druga to monumentalny tom złożony z 35 artykułów *Diecezja przemyska w latach 1939–1945, tom III Zakony*, praca zbiorowa pod red. Jana

cielcami, urządziła Polskę po swojemu, konsumuje zwycięstwo bez Kultury, to Kultura milczy. Kiedy przejmując „rząd dusz” w skali nieporównywalnie skuteczniejszej, niż upadły system (np. szkolnictwo, wychowanie, historia, symbole narodowe itd.) Kultura milczy. Kiedy zawłaszcza symbole rewolucji i sankcjonuje je w kamiennych monumentach rozsianych po całej Polsce, Kultura milczy. Kiedy tworzy i narzuca swoją mitologię religijno-narodową opartą na pozornych męczennikach i swoistej interpretacji historii, Kultura milczy... Szaleństwo smoleńskie jest możliwe przy milczącej zgodzie Kultury.

Homo catholicus przepędził *Homo sovieticus*... zajął jego miejsce.

Mitologia, która pożera i obezwładnia Polskie Państwo ma swój grunt i mocodawców. Należy dokończyć rewolucję, rewolucję humanistyczną z Kulturą lub bez niej. Żaden Dogmat nie jest Wolnością.

Mariusz Olbromski:⁴⁷

Na skrawku diecezji lwowskiej. W Lubaczowie w latach osiemdziesiątych XX wieku

Lubaczów po II wojnie światowej stał się siedzibą Kurii Łacińskiej Archidiecezji Lwowskiej. W tym małym mieście, położonym tuż przy wschodniej granicy, osiadł po wypędzeniu ze Lwowa późniejszy konsekратор na biskupa ks. Karola Wojtyły, arcybiskup Eugeniusz Baziak wraz ze swymi najbliższymi współpracownikami. Przybyli też z wielu miast i wsi wygnańcy z wschodniej granicy, wnosząc nie tylko swe tragedie, ale wysoką kulturę, szczególną duchowość i żarliwą religijność.

Fakt ten miał zaważyć na powojennych losach miasta, sprawił, że stało się ono miejscem zupełnie wyjątkowym na mapie Polski. [...] Kolejni następcy księdza arcybiskupa Eugeniusza Baziaka pełnili najgodniej swą misję. Każdy z nich był wybitną osobowością, dziedzicem wspaniałych tradycji, drugiej po gnieźnieńskiej, metropolii katolickiej w dawnej Polsce. Dlatego po latach, w 1991 r. przybył do Lubaczowa z pielgrzymką Ojciec Święty Jan Paweł II, by w czasie mszy św. w obecności tysięcy wiernych, także przybyłych z Kresów, pobłogosławić na bardzo trudną i ciernistą drogę do Lwowa kolejnego następcę księdza arcybiskupa Baziaka, który doczekał tej wyjątkowej chwili. Był nim ks. arcybiskup prof. Marian Jaworski, ówczesny metropolita lwowski. To właśnie wówczas Ojciec Święty Jan Paweł II reaktywował na nowo działalność archidiecezji lwowskiej, a po tej historycznej mszy św. ks. arcybiskup Jaworski wyjechał z Lubaczowa, by podjąć na nowo we Lwowie i na wielkich obszarach dzisiejszej Ukrainy dzieło arcybiskupa Jakuba Strzemię... po dziesiątkach lat spustoszenia przez komunizm na tych ziemiach świątyń, przede wszystkim ludzkich serc i umysłów.

⁴⁷ Mariusz Jerzy Olbromski (1955 r.) ukończył studia na KUL i Uniwersytecie Wrocławskim (filologie: polska i klasyczna); jest kustoszem muzealnym, literatem, członkiem Stowarzyszenia Pisarzy Polskich, autorem książek z zakresu historii kultury i muzealnictwa, a szczególnie historii kultury na Kresach dawnej RP. Od 1980 r. należy do „Solidarności”. Od 1987 r. był przez 10 lat pierwszym prezesem KIK w Lubaczowie, na którego bazie społecznej powstał Komitet Obywatelski Ziemi Lubaczowskiej NSZZ „Solidarność” w 1989 r. W latach 1990–1999 był dyrektorem Wydziału Kultury, Sportu i Turystyki w Urzędzie Wojewódzkim w Przemysłu. W 2000 r., po wygranym konkursie został dyrektorem Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Piastował to stanowisko do 2011 r. W ciągu dziesięciu lat doprowadził do ożywienia działalności wystawienniczej, edukacyjnej i wydawniczej MNZP, do utworzenia jego oddziałów: Muzeum Dzwonów i Fajek, Muzeum Historii Miasta Przemysła, a także do wybudowania nowoczesnej głównej siedziby. Określił profil działań merytorycznych MNZP, kierując je także ku polskim kresom południowym i ku instytucjom muzealnym w Unii Europejskiej. Wielokrotnie nagradzany (m.in. przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego – np. dwukrotnie „Sybilla” z zakresu organizacji i zarządzania), wielokrotnie odznaczony (m.in. Medalem „Semper Fidelis” za pomoc Polakom na Wschodzie, węgierskim Krzyżem Oficerskim I Klasy przyznany przez prezydenta Węgier za budowanie współpracy kulturalnej między obu krajami, Złotym Medalem Za Opiekę nad Grobami, przyznany przez Andrzeja Przewoźnika, Srebrnym Medalem Zasłużony dla Kultury Polskiej „Gloria Artis” przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego). (przypis: M. O., M. T.). Tekst został napisany przez Mariusza Olbromskiego na potrzeby tego artykułu (M. T.).

⁵⁶ Relacje ustne Jadwigi Sawickiej z 18 III 2012 i Grażyny Niezgody z 23 III 2012; *Kronika...*, s. 56; *Kronika spotkań strychowych...* op. cit., s. 84.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ D. Garbacz, *Okupacja i konspiracja w Stalowej Woli 1939–1944*, Przemysł 1988; A. Nałęcz, *Cerkwie greckokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945. Zarys problematyki*, Przemysł 1988.

⁵⁹ S. Dydek, J. Grzebień (red.), *Jezuicki ośrodek tajnego nauczania w Starej Wsi*, Przemysł 1989. Komitet redakcyjny tomu: Jerzy F. Adamski, Stanisław Dydek, Jan Draus, ks. Ludwik Grzebień, Bronisław Jaśkiewicz, ks. Kazimierz Kucharski, ks. Antoni Masier, ks. Fryderyk Młynarczyk, Jan Musiał, Józef Skarbek, s. Czesława Świerczek. Autorzy artykułów: ks. Jan Weidel, Stanisław Dydek, s. Agnieszka Kałuska, Maria Kuzio–Filipowicz, Józef Skarbek, Stanisława Zalot–Stokłosa, Zofia Zacharska–Urbańska.

W tą wielką panoramę dziejów wpisał się też nasz los, mój i żony Urszuli, dzieje Klubu Inteligencji Katolickiej w Lubaczowie, którego działalność już z samej istoty miała charakter opozycyjny wobec ateistycznych władz komunistycznych PRL. [...] Przyjechaliśmy do Lubaczowa w połowie lat 80., oboje z żoną po podwójnych studiach uniwersyteckich, pełni zapału i chęci działania. [...]

Aby utrzymać się na studiach, pracowaliśmy pod Wrocławiem w domu dziecka, gdzie przed stanem wojennym założyłem wśród pracowników Związek Zawodowy NSZZ „Solidarność” i zostałem jego przewodniczącym. [...]

Bardzo długo trwała rejestracja Klubu Inteligencji Katolickiej w Lubaczowie. Po roku od złożenia wniosku, po wielu monitach, wobec braku odpowiedzi, pojechałem do Urzędu Wojewódzkiego w Przemyślu, do Wydziału Spraw Społecznych. Ponad dwie godziny czekałem pod drzwiami dyrektora i wreszcie kiedy wszedłem, powiedziałem, że to skandal, fatalne działanie, itd... choć pot płynął mi ze zdenerwowania po plecach. Wiedziałem dobrze, że to sprawa niezwykle niebezpieczna, bo po wojnie kuria katolicka i Kościół w Lubaczowie były solą w oku władz komunistycznych, tuż za granicą wschodnią w Jaworowie stała cała dywizja czołgów sowieckich. Nawet w publikacjach był zapis cenzury, by nie wymieniać nazwy „archidiecezja lwowska”. Stąd kolejni biskupi lubaczowscy używali w publikacjach i na pieczęci nazwy zastępczej „Archidiecezja Jakuba Strzemię”.

Trudno było znaleźć osoby, które by się podpisały pod listą założycielską KIK-u. W mieście z trudem znalazło się ich kilkanaście. Złożyły one wielkie świadectwo odwagi i oddania sprawie. Byli to ludzie przeważnie po studiach i młodzi, jak na przykład państwo Jadwiga i Jarosław Walicy. Grono to mogło spotkać wyrzucenie z pracy lub inne represje. Wśród członków założycieli KIK-u był między innymi Zdzisław Zathy, dowódca AK w Lubaczowie w okresie okupacji, więziony po wojnie, Adam Kantor, żołnierz WiN, więzień z okresu stalinowskiego, Jerzy Czekalski, działacz struktur NSZZ „Solidarność”, internowany w czasie stanu wojennego.

Początkowo miejscem wszystkich spotkań była plebania kościoła św. Stanisława. Proboszcz ks. Józef Dudek przyjmował nas niezwykle przyjaźnie i gościnnie, wkrótce byliśmy ze sobą bardzo zaprzyjaźnieni. Łączyły nas wspólne przekonania ideowe, religijne i zainteresowania kulturalne, humor, długie, nocne rozmowy... Był on nie tylko współzałożycielem, ale opiekunem duchowym zawiązującego się KIK-u. Bez jego opieki i pomocy realizacja naszych zamierzeń nie byłaby możliwa. Ale faktycznie czuwał też nad nami, zainicjował i wspierał od początku ideę utworzenia KIK-u w Lubaczowie dziś kardynał, a wówczas ks. biskup prof. Marian Jaworski, metropolita lwowski, najbliższy współpracownik Ojca Świętego Jana Pawła II, rektor Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, jeden z najgłębszych filozofów chrześcijańskich w Polsce.

W następnych latach mieliśmy zaszczyt spotykać ks. biskupa Jaworskiego w jego siedzibie. Zawsze zdumiewała nas jego skromność i delikatność połączona z rozważą, ogromną wiedzą. Uważnie i bardzo życzliwie słuchał, co mówiliśmy, interesował się żywo losami KIK-u, wspierał nas swą wiedzą i mądrością. Doradzał, kogo jeszcze można zaprosić do Lubaczowa, jaki temat obrać jako wiodący na kolejny Tydzień Kultury Chrześcijańskiej, wspierał ich organizację także finansowo niewielkimi dotacjami. Często wychodziliśmy z Jego siedziby obdarowani. Były to nowe, kolejne encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II przywiezione wprost z Rzymu. Cóż mogło być cenniejszego? Ksiądz biskup interesował się bardzo życzliwie też naszymi prywatnymi losami. Kiedy zachorowała na raka piersi moja Mama Janina odwiedził Ją, by wesprzeć duchowo...

Po zarejestrowaniu KIK-u i po wyborach zostałem jego prezesem. Wiedziałem, że należy działać spokojnie i rozważnie, lecz odważnie, z wiarą w pomoc Opatrzności... Przez wiele lat nasz telefon w mieszkaniu

Drausa i Jana Musiała. Prace nad tym, wzorowo opracowanym naukowo, liczącym 800 stron tomem, trwały od początku powołania „Biblioteczki Przemyskiej”⁶⁰.

- **2 października 1988 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny” i podziemia kościoła oo. franciszkanów – *Refleksje na temat wyobraźni, tajemnicy, duchowości i tradycji* – wykład Edwarda Robinsona (Oxford) oraz spotkanie autorskie z rzeźbiarzem⁶¹.
- **3 października 1988, Przemyśl:** „Strych kulturalny” i podziemia kościoła oo. franciszkanów – *Stanley Spencer, malarz religijny oraz Twórczość artystów oksfordzkich i niezależnych Czechów* – wykład Helen Ganly (Oxford)⁶².
- **8 października 1988 r., Przemyśl:** powołanie przez ks. bp. Ignacego Tokarczuka Diecezjalnej Rady Kultury. W skład rady weszły 22 osoby z terenu diecezji, m.in.: Stanisław Zlonkiewicz (przew.), Tadeusz Ulma (wiceprzew.), Jan Musiał (sekr.), ks. Stanisław Krzywiński, Jan Draus, Bolesław Fleszar, Irena Lewandowska, Stanisław Micał, Zbigniew Sieczkoś, Wanda Tarnawska⁶³.
- **9 października 1988 r., Jarosław:** prawdopodobnie kościół farny (kolegiata) – w ramach Duszpasterstwa Rolników – wykłady Tadeusza Ulmy: *Polskie sierpień od 1863 do czasów obecnych oraz Cud nad Wisłą 1920*⁶⁴.
- **Październik 1988 r., Tarnawce k. Krasiczyna:** wykonanie przez Edwarda Robinsona z Oxfordu *Tryptyku Krzyża* dla kościoła dojazdowego pod wezwaniem ŚŚ. Aniołów⁶⁵.
- **5–11 listopada 1988 r., Lubaczów:** prokatedra – II Tydzień Kultury Chrześcijańskiej zorganizowany przez KIK. Trzy główne tematy tygodnia: 1000-lecie Chrztu Rusi, 70. rocznica odzyskania Niepodległości, 10-lecie pontyfikatu Ojca Św. Jana Pawła II. Wykłady: prof. Ryszard Łużny *1000-lecie Chrztu Rusi*, dr Tomasz Gąsowski *II Rzeczypospolita – nadzieje i rzeczywistość*, dr Wiesław P. Szymański *O poezji Karola Wojtyły* (wszyscy prelegenci z Uniwersytetu Jagiellońskiego), Józefa Henelowa („Tygodnik Powszechny”) *Po dziesięciu*

⁶⁰ J. Draus, J. Musiał (red.), *Diecezja przemyska w latach 1939–1945, tom III Zakony*. Przemyśl 1990. Autorzy artykułów: Jerzy F. Adamski, s. Karmela Banaszczuk, o. Marian Brudzisz, ks. Stanisław Czenczek, s. Remigiusza Dziewit, s. Maria Teresa Frącek, o. Kornel Gadacz, s. Janina Alicja Głuszek, ks. Ludwik Grzebień, s. Gertruda Teofora Kasperek, Jerzy Koziaż, s. Elżbieta Korobij, s. Danuta Koziół, s. Małgorzata Krzymkowska, s. Natalia Aleksandra Kunisz, s. Elekta Zofia Lasko, s. Maria Paschalisa Lenart, s. Lucylla Genowefa Łukasik, s. Zofia Łyszczasz, Teresa Marcińczak, Zygmunt Mazur, s. Julia Sebastiana Moskwa, Jan Musiał, ks. Józef Przeklasa, Antoni Rachfał, Małgorzata Rudnicka, s. Remigia Józefa Sawicka, o. Albin Sroka, s. Władysława Tajanowicz, Władysław Trojanowski, s. Janina Wołoszyn, s. Małgorzata Maria Wójcik, Zbigniew K. Wójcik, o. Antoni Zwiercan, o. Piotr Żuk.

⁶¹ E. Robinson, *Refleksje na temat wyobraźni, tajemnicy, duchowości i tradycji*, „Strych kulturalny”, wiosna 1989, z. 2, s. 5–9.

⁶² H. Ganly, *Wyobraźnia zniewolona przez miłość*, „Strych kulturalny”, wiosna 1989 r., z. 2, s. 11–13; relacje ustne Jadwigi Sawickiej z 18 III 2012 r. i Grażyny Niezgody z 23 III 2012 r.; *Kronika...*, s. 56–57; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 84.

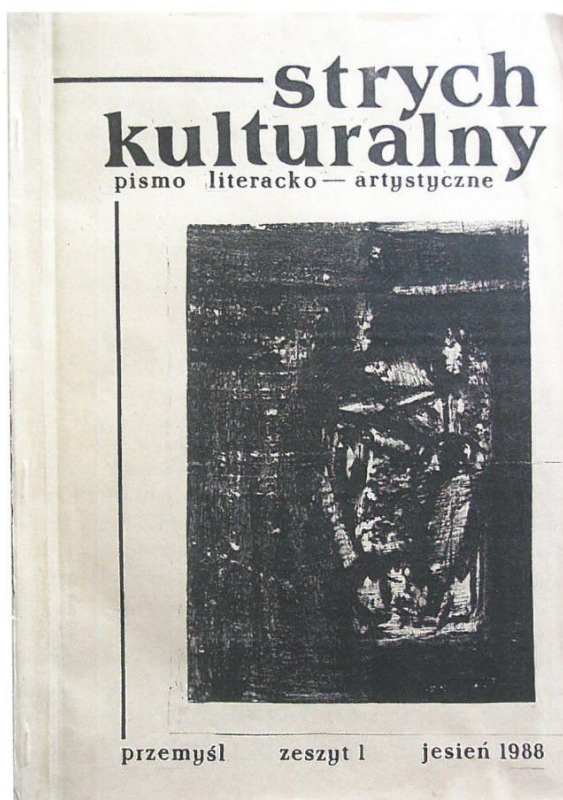
⁶³ D. Iwaneczko, *op. cit.*, s. 441.

⁶⁴ AIPN Rz, 034/509, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Katecheta”, Notatka służbowa podpisana przez ppor. Ryszarda Jarosza, k. 38.

⁶⁵ Relacje ustne Jadwigi Sawickiej z 18 III 2012 r., Grażyny Niezgody z 23 III 2012 r. oraz Antoniego Sarkadego z lutego 2012 r.; M. Kuchciński, *Tryptyk Edwarda Robinsona*, „Strych kulturalny”, zima 1990 r., z. 3, s. 9–11.

latach – refleksje o pontyfikacie; ponadto pontyfikatu Jana Pawła II dotyczyła też homilia ks. bp prof. Mariana Jaworskiego *Refleksje nad pontyfikatem Jana Pawła II w kontekście kultury polskiej*. Spektakl aktorów Teatru Starego w Krakowie: Anna Lutosławska *Cudzoziemka*⁶⁶.

- **12 listopada 1988 r., Jarosław:** kościół farny (kolegiata) – II Katolicki Tydzień Historyczny pod hasłem *II Rzeczpospolita – wybrane problemy*; seria wykładów historycznych m.in. Tadeusza Ulmy i Janusza Kolakowskiego⁶⁷.
- **Listopad 1988 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – spotkanie z ks. dr. Józefem Krętoszem z Katowic dotyczące historii archidiecezji lwowskiej i wykład *Spotkanie trzech obrządków katolickich: łacińskiego, grekokatolickiego i ormiańskiego na terenie lwowskiej archidiecezji z XIX i XX wieku* zorganizowane przez KIK⁶⁸.
- **Listopad – grudzień 1988 r., Przemyśl:** ukazanie się pierwszego zeszytu czasopisma literacko-artystycznego „Strych kulturalny”, jesień 1988 z rysunkami *Z listów do...* Mirosława Kocoła. Było to „wydawnictwo domowe”, wydawca Marek Kuchciński, nakład: 100–102 egz., redakcja: Jan Musiał, Marek Kuchciński, Mirosław Kocół; autorzy tekstów (dwa pierwsze zeszyty): Stefan Makowiecki, Marta Sienicka (także jako „Miss Redakcji”), Kazimierz Biculewicz, Marek Kuchciński, Józef Kurylak, Jan Musiał, Henryk Waniek,

- „Strych kulturalny”, Przemyśl, jesień 1988 r., egzemplarz ze zbiorów Przemyskiej Biblioteki Publicznej. Fot. Marta Trojanowska

na Żeromskiego był na podsłuchu, a poczta dochodziła z zastanawiającym opóźnieniem. KIK działał w tamtych latach niezwykle aktywnie, organizował cykle wykładów, Tygodnie Kultury Chrześcijańskiej, spotkania autorskie, pokazy filmowe, wystawy. Prace te miały za cel pogłębianie duchowości chrześcijańskiej, szerzenie kultury katolickiej, wiedzy uczestników spotkań o dziejach Kościoła, a szczególnie archidiecezji lwowskiej i Kościoła łacińskiego na dawnych Kresach Rzeczypospolitej, poszerzanie prawdy o historii Polski i jej kultury, także tej współczesnej. Chodziło o budowanie postaw chrześcijańskich i świadomości narodowej, poczucia odpowiedzialności za losy kraju „tu i teraz”. Dzięki tej działalności przez miasto przewinęło się wówczas setki osób o nastawieniu patriotycznym i chrześcijańskim, opozycyjnie nastawionych wobec władz komunistycznych. KIK nasz był ubogi, utrzymywał się głównie z niewysokich składek członków i korzystał ze wspomnianego już wsparcia księdza biskupa. Jednak na naszych spotkaniach i wielu imprezach z pobudek ideowych zjawiali się często luminarze kultury, wybitni naukowcy, świetni artyści, z całej Polski. Wystarczyło, że pisałem lub dzwoniłem i mówiłem, skąd dzwonię i że w imieniu lubaczowskiego KIK-u. Od razu uruchamiał się ciąg dobrej woli i chęci pomocy. Nikt prawie nie pytał o honorarium, a jeśli już, to było ono zupełnie symboliczne, zwracaliśmy w zasadzie tylko koszty podróży i to nie zawsze. Nie zniechęcała też nikogo długa i męcząca podróż do Lubaczowa. Goście z Lublina, Warszawy, Krakowa, Wrocławia, innych miast, zawsze zatrzymywali się na plebanii kościoła św. Stanisława u gościnnego ks. proboszcza Józefa Dudka. Tak, na przykład, przyjechał z Warszawy kiedyś Jerzy Michotek, legendarny, ostatni bard Lwowa (to o nim śpiewał Wojciech Młynarski: „i z gitarą, jak Michotek, w polski Teksas rusz”), który przez trzy godziny prezentował lwowskie szlagiery, w tym swą słynną *Lyczakowską Madonnę* w wypełnionej po brzegi tłumem słuchaczy konkatedrze. Potem po kolacji na plebanii odmówił jakiegokolwiek nagrody, wyjechał z Lubaczowa następnego dnia zwykłym pociągiem osobowym. Z okna ginącego za zakrętem pociągu jeszcze długo machał mi swą „batiarską” gitarą na pożegnanie. Piękna postać, wyjątkowa, a jedna z wielu jakie mogliśmy wtedy dzięki tej działalności poznać.

Ciągle w tamtym czasie obawiałem się rewizji w domu, bo przechowywałem, między innymi, sporo książek antykomunistycznych, także tych wydanych przez *NOWĄ*. Docierały do mnie też gazety wydawane poza zasięgiem cenzury przez środowiska opozycyjne w Lublinie, Krakowie, Wrocławiu. Nie obyło się przez ten czas bez momentów trudnych. Raz na przykład, kiedy postanowiłem zorganizować w klubie opłatek dla internowanych w okresie stanu wojennego działaczy NSZZ „Solidarność” z terenu kilku województw Polski południowo-wschodniej i rozesłałem zaproszenia, po kilku dniach otrzymałem powołanie na poligon wojskowy i to na kilka miesięcy, do odległego województwa na ziemiach zachodnich. Stało się jasne, że w odwecie postanowiono mnie tam nieźle „przeszkolić”. Pomogli mi wówczas konspiracyjnie lubaczowscy lekarze, którzy położyli mnie na ten okres do szpitala, choć byłem zdrowy. Na moją prośbę otrzymałem stamtąd na jeden dzień przepustkę i uczestniczyłem w spotkaniu ze wszystkimi zaproszonymi działaczami NSZZ „Solidarność”, którzy licznie dotarli do Lubaczowa. Przybył na to spotkanie także ks. biskup Marian Jaworski, który pięknie przemówił, wszystkich zebranych pobłogosławił i dodał im otuchy na dalsze dni. Zaraz po moim wyjściu ze szpitala pojawił się w naszym mieszkaniu na Żeromskiego uzbrojony w karabiny patrol Żandarmerii Wojskowej, aby przypuszczalnie mnie aresztować i zabrać do szpitala wojskowego na badanie. Siedziałem w wannie, chciałem zmyć ten szczególnie zapach szpitalny, do drzwi więc wyszła Urszula z malutkim Piotrusiem na rękę. Wykazała refleks, bo powiedziała, że mnie w domu nie ma i nie wie, gdzie jestem, bo się rozwodzimy. Prawie w ślad za patrolem wyjechałem na jakiś czas z Lubaczowa.

⁶⁶J. Czekalski, *op. cit.*, s. 18–19.

⁶⁷AIPN Rz, 034/509, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Katecheta” Uzupelnienie meldunku nr 12/88 do kwestionariusza ewidencyjnego kryptonim „Katecheta” PR–7083, podpisał mjr mgr Tadeusz Stępień i ppor. Ryszard Jarosz, k. 40.

⁶⁸J. Walicki, *op. cit.*, s. 30.

W przełomowym 1989 r. na bazie społecznej KIK-u powstał Komitet Obywatelski NSZZ „Solidarność” Ziemi Lubaczowskiej. Został nawet zawiązany kilka dni wcześniej niż analogiczny komitet w Przemyślu. Zostałem jego przewodniczącym, a do komitetu weszli prawie wszyscy członkowie KIK-u, osoby o ukształtowanych we wspomnianej działalności charakterach i poglądach. W czasie pamiętnych wyborów czerwcowych komitet ten działał bardzo sprawnie i doprowadził do przełomu politycznego w regionie. Wkrótce, wraz z garstką działaczy NSZZ „Solidarność”, wkroczyliśmy do Urzędu Wojewódzkiego w Przemyślu, aby odebrać władzę komunistom. Ale to już dalsza historia.

Jan Musiał:⁴⁸

Obok

Doświadczenie styczniowo-lutowego (1981 r.) strajku rzeszowskiego w zajętej przez zrewoltowanych robotników i chłopów siedzibie Wojewódzkiej Rady Związków Zawodowych zaowocowało silnymi więzami stowary, także z inteligencją katolicką, która do wspólnoty solidarnościowej wówczas jawnie przystała, uczestnicząc czynnie w rodzących się strukturach związkowych, czy równolegle prowadząc działalność edukacyjną i szerzej kulturalną, jak w „Odrodzeniu”. Kościół obecny wśród strajkujących i potem przy organizującej się „Solidarności”, a zwłaszcza w czasie represji wobec niej po wprowadzeniu przez komunistów stanu wojennego, zdawał sobie sprawę z pilnej potrzeby pracy formacyjnej wśród ludu. A świadomość tego, że duchowni z niego są wzięci i dla niego ustanowieni do posługi miał szczególnie biskup Ignacy Tokarczuk, ordynariusz diecezji przemyskiej, która wtedy obejmowała całą Rzeszowszczyznę. Onże z pomocą ks. Stanisława Krzywińskiego, kierującego wydziałem duszpasterskim kurii przemyskiej, przyjął ofertę nauczycieli akademickich Jana Drausa i Tadeusza Ulmy, wyrzuconych z rzeszowskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej oraz mnie, pozbawionego możliwości wykonywania zawodu dziennikarza i nauczyciela, i skierował do akcji odczytowej w formujących się właśnie duszpasterstwach rolników.

Ruszyliśmy z tymi odczytami z początkiem marca 1984 r.: od Leżajska (duszpasterstwo przy bazylice ojców bernardynów), przez Jarosław (przy kolegiacie), Jasło (u franciszkanów), Łańcut (przy farze), Gać, Zarzeczce podjarosławskie, Dębów, Frysztak, Sietesz, aż po Świącany. Były to parafie

⁴⁸ Jan Antoni Musiał (1948 r.) absolwent polonistyki UJ (1972 r.), doktor, w latach 1973–1981 dziennikarz „Nowin Rzeszowskich” i „Konfrontacji”, od września 1980 r. członek „Solidarności”, uczestnik strajków ustrzycko-rzeszowskich. W latach 1981–1989 redaktor prasy strajkowej, podziemnej i niezależnej: „Trwamy”, „Biuletyn Informacyjny Międzyzakładowego Komitetu Założycielskiego *Solidarność*”, „Z Dołu”, „Solidarność Trwa”, „Busola”, „Rocznik Instytutu Wyższej Kultury Religijnej w Stalowej Woli”, „Rola Katolicka”. W latach 1985–1990 członek zespołu niezależnych historyków działającego pod patronatem KUL i Diecezjalnej Rady Kultury w Przemyślu, współredaktor serii „Biblioteczka Przemyska”. Po 4 VI 1989 r. senator RP I i II kadencji. W latach 1990–1993 wojewoda przemyski. Następnie redaktor naczelny dziennika „Nowiny”, nauczyciel I LO w Przemyślu, prezes Wydawnictwa R-Press w Rzeszowie (1996–1998), prezes Polskiej Agencji Informacyjnej w Warszawie (1998–1999), dyrektor Kolegium Nauczycielskiego w Przemyślu (2000–2001), kanclerz (2001–2008) i wykładowca Państwowej Wyższej Szkoły Wschodnioeuropejskiej w Przemyślu. Od 18 I 1981 r. rozpracowywany przez Wydz. V KW MO w Rzeszowie w ramach SOR; do 10 XI 1982 r. rozpracowywany przez Wydz. V KW MO w Rzeszowie w ramach SOR krypt. „Pisarz”; do 4 VII 1989 r. rozpracowywany przez Wydz. IV WUSW w Przemyślu w ramach KE. R. Głowacki, *op. cit.*, przyp. 156, s. 151; www.encyklopedia-solidarnosci.pl/wiki/index.php?title=Jan_Antoni_Musia%C5%82, dostęp 3 III 2012 r. Tekst poniższy został napisany przez Jana Musiała na potrzeby tego artykułu.

- Członkowie Komitetu Obywatelskiego NSZZ „Solidarność” Ziemi Lubaczowskiej i kandydaci do parlamentu z listy Wojewódzkiego Komitetu Obywatelskiego NSZZ „Solidarność” Ziemi Przemyskiej przed wyborami w 1989 r., od lewej: Jerzy Czekalski, Mariusz Olbromski, Jan Musiał (kandydat na senatora), Jerzy Tabaczek (za J. Musiałem), Henryk Janczura, Tadeusz Ulma (kandydat na senatora), ks. Józef Dudek, Wiesław Bek, (za ks. J. Dudkiem), Stanisław Bortnik, Janusz Onyszkiewicz (kandydat na posła), Jarosław Walicki, ks. Józef Furgała, Tadeusz Trelka (kandydat na posła), Jan Kowal. Fot. ze zbiorów Jerzego Czekalskiego, identyfikacja osób – Mariusz Olbromski

Edward Robinson, Helen Ganly, ks. Wacław Partyka, Jadwiga Sawicka, Roger Scruton. Przed wyborami czerwcowymi ukazały się dwa zeszyty oraz przygotowano do druku trzeci (z rysunkami Stanisława Koby); czasopismo przestało wychodzić w 1995 r. Na tle innych wydawnictw niezależnych wyróżniało się wysokim poziomem szaty graficznej i ambitnymi tekstami.

- **11 grudnia 1988 r., Lubaczów:** plebana przy prokatedrze – Roger Scruton (Uniwersytet Londyński) – wykład *Neokonserwatyzm angielski a praworządność w krajach komunistycznych w kontekście prawa angielskiego zorganizowany przez KIK*⁶⁹.
- **13 grudnia 1988 r., Jarosław:** prawdopodobnie kościół farny (kolegiata) – w ramach Duszpasterstwa Rolników – wykład Tadeusza Ulmy dla rolników; tematem była historia Polski w latach 1918–1939. Prelegent „poruszał sprawę Katynia oraz gloryfikował postać J. Piłsudskiego”⁷⁰.
- **Grudzień 1988 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny” i podziemia kościoła oo. franciszkanów – *Lewica i konserwatyzm* – wykład Rogera Scrutona (Uniwersytet Londyński)⁷¹.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 31; R. Scruton, *Praworządność*, „Strych kulturalny”, wiosna 1989, z. 2, s. 28–30.

⁷⁰ AIPN Rz, 034/509, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Katecheta”, Uzupełnienie meldunku nr 16/88 do kwestionariusza ewidencyjnego kryptonim „Katecheta” PR–7083, podpisane przez kpt. mgr Jerzego Ząbkiewicza, k. 22.

⁷¹ R. Scruton, *Zjednoczenie Europy to mrzonka ześwieczonych biurokratów*, „Strych kulturalny”, wiosna 1989, z. 2, s. 31–32.

- **2 marca 1989 r., Przemyśl – Kraków:** oddanie do druku ostatniego numeru „Busoli” 1/89(52)⁷².
- **4 marca 1989 r., Przemyśl:** kościół ss. benedyktynek – spotkanie założycielskie Stowarzyszenia Miłośników Historii Armii Krajowej im. Leopolda Okulickiego prowadzone przez Tadeusza Ulmę⁷³.
- **10 marca 1989 r., Przemyśl:** ukazanie się ostatniego, siódmego numeru czasopisma „Rola Katolicka”.
- **Marzec 1989 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny” i podziemia kościoła oo. franciszkanów – *Czy i jak być konserwatystą w PRL* – wykład Ryszarda Legutki (Kraków)⁷⁴.
- **Kwiecień 1989 r., Przemyśl:** „Strych kulturalny” i podziemia kościoła oo. franciszkanów – *Pluralizm i Kresy w metaforze* – wykład Adama Szostkiewicza („Tygodnik Powszechny”)⁷⁵; *Opowieść socjalisty* – wykład Davida Selbourne’a („The Independent Magazine”)⁷⁶.
- **9 kwietnia 1989 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze, powstanie Obywatelskiego Komitetu Wyborczego w Lubaczowie (przekształconego potem w Komitet Obywatelski „Solidarność”), w którego skład weszli członkowie KIK: przew. Mariusz Olbromski, sekr. Wiesław Bek, członkowie: Zdzisław Zathej, Adam Słomiany, Adam Kantor, Jerzy Czekalski⁷⁷.
- **Kwiecień 1989 r., Lubaczów:** plebania przy prokatedrze – Adam Szostkiewicz („Tygodnik Powszechny”) – wykład *Kresy II Rzeczypospolitej i ich różnorodność* zorganizowany przez KIK⁷⁸.
- **Kwiecień – maj 1989 r., Przemyśl:** ukazanie się drugiego zeszytu czasopisma literacko-artystycznego „Strych kulturalny”, wiosna 1989 z rysunkami Jadwigi Sawickiej.

⁷² „Busola. Niezależne pismo społeczne”, nr 1/89(52), stron 22, wyd. X Kraków.

⁷³ AIPN Rz, 034/509, Kwestionariusz ewidencyjny krypt. „Katecheta”, Notatka służbowa podpisana przez mjr. Tadeusza Stępnia, k. 51.

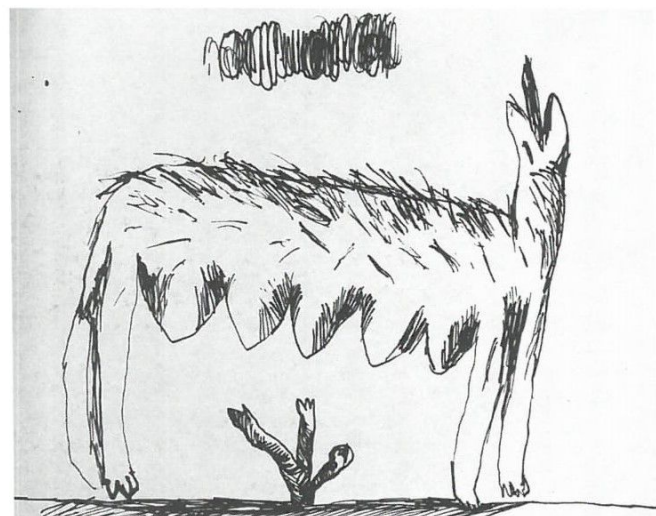
⁷⁴ R. Legutko, *Czy i jak być konserwatystą w PRL*, „Strych kulturalny”, zima 1990, z. 3, s. 30–35; *Kronika...*, s. 57; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 85.

⁷⁵ A. Szostkiewicz, *Kresy jako metafora*, „Strych kulturalny”, zima 1990, z. 3, s. 3–6.

⁷⁶ *Kronika...*, s. 57; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 85.

⁷⁷ List elektroniczny Jerzego Czekalskiego do autorki z 11 IV 2012 r.

⁷⁸ J. Walicki, *op. cit.*, s. 30.

• **Jadwiga Sawicka**, rysunek z drugiego zeszytu czasopisma literacko-artystycznego „Strych kulturalny”, Przemyśl, wiosna 1989 r., egzemplarz ze zbiorów Jana Musiała. Fot. Marta Trojanowska

większe i mniejsze, co jednak nie zawsze przekładało się na liczbę uczestników spotkań. Najliczniej zaczęło się w Leżajsku (czterysta osób), ale i w największym Zarzeczu ponad półtorej setki chłopów się zgromadziło. Potem szczupłały te liczby, bo odczyty nie były wcale ulgowe, chociaż miały oczywiście charakter popularnonaukowy. Draus wypełniał „białe plamy” dziejów ojczystych, szczególnie najnowszych: „cudu nad Wisłą” w 1920 roku, „noża wbitego w plecy” Polsce przez Związek Sowiecki 17 września 1939 r., zbrodni katyńskiej 1940 r... Ulma wyjaśniał pułapki scjentyzmu, a równolegle zasady katolickiej nauki społecznej. Ja mówiłem o literaturze polskiej pomijanej, bądź lekceważonej w programach szkolnych naszych dzieci, nieobecnej w ówczesnej polityce wydawniczej: o eposach sarmackich, literackich nurtach kresowych, powieści politycznej II Rzeczypospolitej, literaturze emigracyjnej, nad którą cenzura peerelowska zaciągnęła najściślejszą zasłonę... Nie była to wiedza praktyczna, najpotrzebniejsza akurat rolnikom. Zawiązane wcześniej duszpasterstwa – w Soninie, Stalowej Woli czy Rzeszowie – nie przejawiały zainteresowania naszą akcją odczytową, Łańcut z tego utylitarystycznego powodu zrezygnował z niej w połowie cyklu, ale w Gaci w tym samym mniej więcej czasie liczba słuchaczy podwoiła się. Widać byli oni głodni i takiej wiedzy, budującej ich tożsamość narodową i obywatelską. W sceptycznej zrazu Stalowej Woli znaleźliśmy później miejsce jako współorganizatorzy diecezjalnego Instytutu Wyższej Kultury Religijnej, który bynajmniej nie tylko konfesyjne tematy podejmował. Redagowałem i wydawałem „Rocznik” tego instytutu. Gackich i stalowowolskich słuchaczy spotkałem po latach w odrodzonych samorządach terytorialnych, więc opłaciło się to przedsięwzięcie także w całkiem praktycznym wymiarze. Nie wszędzie w Polsce tak, jak tutaj ludzie są czuli na patriotyczne aspekty polityki.

V. *Post scriptum*

Czynnikami łączącymi twórców i animatorów niezależnych wydarzeń kulturalnych w województwie przemyskim w latach 80. XX wieku były, podobnie jak w innych ośrodkach, postawa Kościoła i etos „Solidarności”. Te dwa elementy tworzyły swoisty „ideowo-materialny” mecenat. Kościół utwierdzał w celowości działań, informował z ambon o imprezach, udostępniał sale i zapewniał minimalne środki materialne na realizację imprez. Etos „Solidarności” dawał zaangażowanym poczucie ludzkiej solidarności w dążeniu do artystycznej i estetycznej niezależności, do niepodległości w sferze ducha. Wszystko to sprawiło, że w tym peryferyjnie położonym województwie powstała poważna nowa jakość – oddolny masowy ruch twórców i animatorów kultury, ruch, który poprzez publiczność otrzymał szeroką akceptację społeczną. Dzięki temu ruchowi kultura – dziś określamy ją „niezależna” – przyczyniła się do mentalnego zjednoczenia społeczeństwa tuż przed podjęciem trudu przemian ustrojowych.

Prace eksponowane wówczas przez artystów, tematy wykładów proponowane przez naukowców, a często także forma ich prezentowania wcale nie były łatwe i obliczone na masowy poklask. Wprost przeciwnie – zmuszały odbiorców do refleksji, do aktywności intelektualnej i emocjonalnej – a pomimo tego publiczność była na imprezach obecna i podejmowała trud myślenia i dyskusji.

I jeszcze jedno – uczestniczyć w wydarzeniach jako artyści i odbiorcy mogli w zasadzie wszyscy – wierzący i niewierzący, członkowie „Solidarności” i funkcjonariusze służb bezpieczeństwa. Dzisiaj, gdy społeczeństwo ma za sobą doświadczenia ponad dwudziestu lat wolności, gdy dawna opozycja głęboko podzieliła się, a dawni prominenci PZPR i funkcjonariusze niekiedy piastują ważne stanowiska (także w administrowaniu kulturą), gdy Kościół jest atakowany właściwie za to, że istnieje, a w środkach

masowego przekazu, w teatrach, kinach, galeriach i muzeach kultura bywa utożsamiana z rozrywką i towarem, który ma przynieść jak największy dochód – trudno jest niekiedy uwierzyć, szczególnie dzieciom „Pokolenia ‘80”, że w nieodległych przecież czasach wolna kultura była „duchową twierdzą Polaków”, a wspólne, niełatwe w niej uczestnictwo budowało naszą tożsamość indywidualną i zbiorową.

- **Maj 1989 r., Przemysł: „Strych kulturalny”** – wykłady: *Oświata w Wielkiej Brytanii* Dennisa O’Keefe’a (North London Polytechnic) oraz *Oświata w USA* Waine’a Shute’a (Grigham Young University w Provo, USA)⁷⁹; „Strych kulturalny” i podziemia kościoła oo. franciszkanów – Jan Musiał – *Przed wyborem (do Senatu)* – spotkanie z kandydatem na senatora⁸⁰; sale wystawowe Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej – aukcja dzieł sztuki na rzecz Komitetu Obywatelskiego „Solidarność”, przygotowanie aukcji – Marek Kuchciński i inni, prowadzenie aukcji – Grażyna Niezgoda⁸¹.

⁷⁹ W. Shute, D. O’Keefe, *Dwa odczyty i jedno pytanie*, „Strych kulturalny”, zima 1990 r., z. 3, s. 41–42; *Kronika...*, s. 57; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 85.

⁸⁰ D. Shelbourne, *Z drugiej strony zwierciadła. Opowieść autobiograficzna uzdrowionego socjalisty*, „Strych kulturalny”, zima 1990, z. 3, s. 36–40; *Kronika...*, s. 57; *Kronika spotkań strychowych...*, s. 85.

⁸¹ Relacja Grażyny Niezgody z 23 III 2012 r., wspomnienia autorki.

• Międzynarodowy plener plastyczny, Krasiczyn 1988 r. (?). Siedzą u dołu od lewej: Jędrzej Niezgoda, córeczki Mariusza Kościuka i Jerzego Cepińskiego; powyżej od lewej: Roger Perkins (Oxford), Cally (?), Stanisław Koba, Allan Franklin (Oxford); w trzecim rzędzie: Magdalena Hniedziewicz (Warszawa), Grażyna Niezgoda, Helen Ganly (Oxford), Janusz Młynarski, NN; stoją od lewej: Mariusz Kościuk i Jerzy Cepiński. Fot. ze zbiorów Grażyny Niezgody, identyfikacja osób – Grażyna Niezgoda